

1860

ՀԱՄԻԱԾԻՆ

ՌՆԺ
ԺԷ ՏԱՐԻ

Օգոստոս

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՀՏՕՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Ը

1960

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԵՆԻ
ՏՈՒՆԻՍԻԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
1960 թ. օգոստոսի 10

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԵՆԻ
ՏՈՒՆԻՍԻԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
1960 թ. օգոստոսի 10

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

	էջ
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ—Հանուն խաղաղության	3
Ա. Հ.— Աստվածածնի տոները	6
Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ ՈՒ Մ	13
ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԵՐՅԱՆ— Աստվածաշնչի հայերեն տպագրության պատմությունից	15
ՊՐՈՖ. ԴՈԿՏ. Լ. Մ. ՄԵԼԻՔՍԵՅ-ԲԵԿ — Սայաթ-Նովայի բողոք՝ Տեր Մովսես սես ավագ քահանա Սայաթյանց	29
Մ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ— Մեսրոպյան այբբենադասերը ժն—ծը դարերում	34
Ա. Ն. ՇԱՀԻՆՅԱՆ— Հայկական խաչքարերի արվեստը	43
Հ. ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ— Առաքանություն	53
ԼՈՒՐԵՐ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ	60
Ապրո Ապրոյան	62
Մարտիրոս Տեր-Ստեփանյան	63

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ, ԷՉՄԻԱԾԻՆ

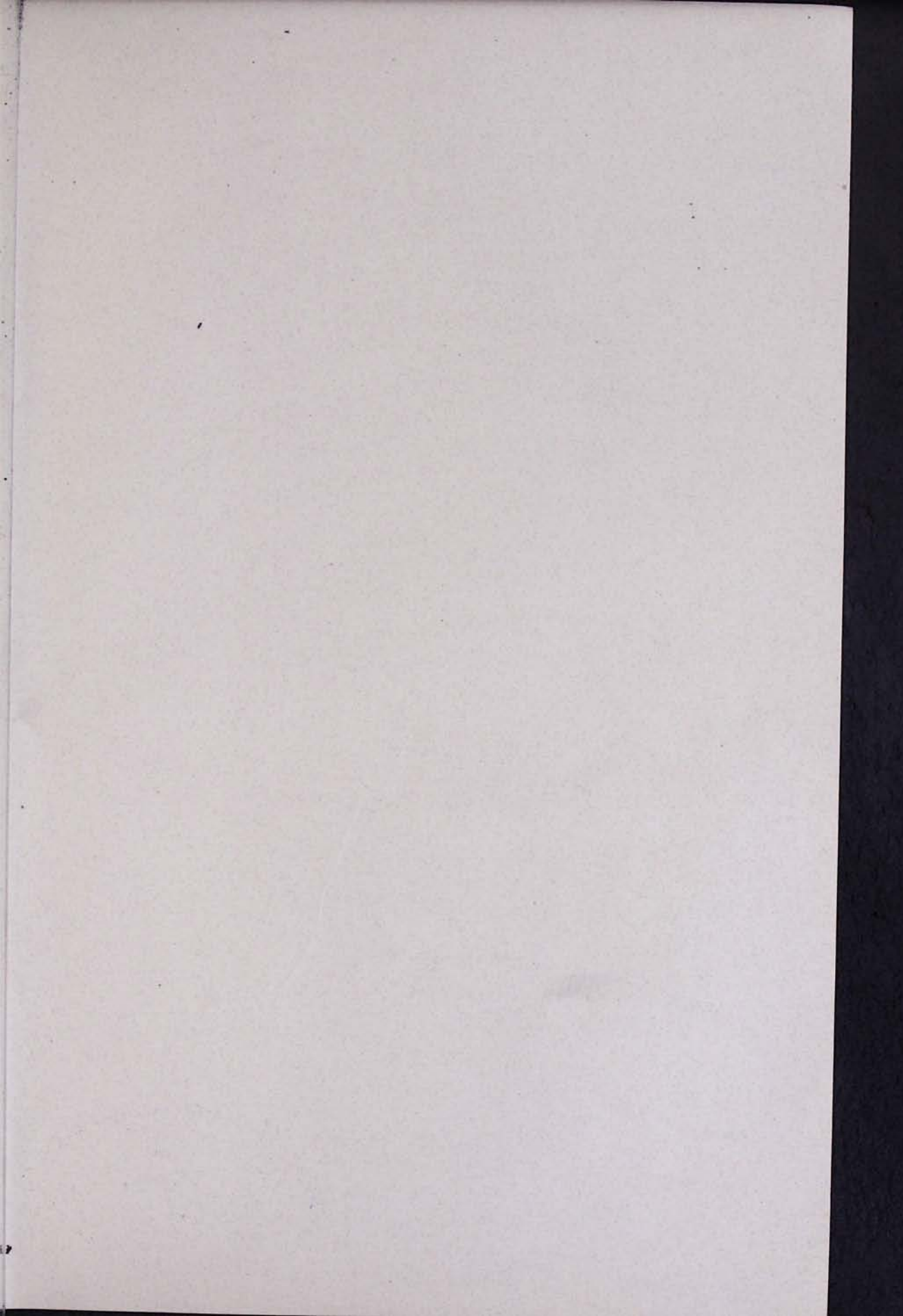
«ԷՉՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, редакция журнала «Эчмиадзин»

Redaction of the monthly review «Etchmiadzin», Etchmiadzin, Armenia, USSR

Երևան, 1980 թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԱՅ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՀԱՆՈՒՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ

Լեռերս դժբախտաբար միշտ-գային հարաբերությունների մեջ ստեղծվեց ոչ ցանկալի և անակնկալներով լի լարված մրթնություն, որը արդար տագնապ և երկյուղ առաջացրեց բարի կամքի տեր, խաղաղության ձգտող միլիոնավոր ազնիվ մարդկանց սրտերում, որոնց համար կյանքի շափ փաղցր և թանկ է աշխարհում մնալուն խաղաղությունը, ժողովուրդների համագործակցությունը, պետությունների խաղաղ գոյակցությունը:

Ժողովուրդների բարօրության և խաղաղության երկնակամարի վրա նորից կուտակվող ատելության և թշնամանքի թուփսկումները իրենց վրա հրավիրեցին խաղաղության ուժերի լարված ուղադրությունը: Արդարև, երկրագնդի որոշ մասերում դեռևս կատարվում են անավոր զենքերի փորձարկումներ, ավելացվում են մահացու զենքերի պաշարները, որոնք խորունկ տագնապ և անվստահություն են ներշնչում ժողովուրդներին, ստեղծում լարվածություն, ինչպես նաև բացորոշ հնարավորություն նոր և անավոր պատերազմի:

Մյուս կողմից, այս տխուր երևույթի դիմաց, միխթարական է հաստատել, որ անում և ծավալվում է խաղաղության ձգտող ուժերի շարժումը, որ միաժամանակ արթուն և զգուստ է ժողովուրդների գիտակցությունը և անհաճախ՝ նրանց վեճականությունը՝ կանխելու նոր պատերազմի բոլոր հնարավորությունները:

Ստեղծված այսպիսի տագնապալի իրադրության մեջ, սփոփարար և վեճական է

հեշտում խաղաղության ձգտող և խաղաղությունը պաշտպանող միլիոնավոր մարդկանց, այդ թվում կրոնական ու ֆաղափական տարբեր դավանանքի տեր, մշակույթի, արվեստի, գիտության մարդկանց բողոքի ձայնը, այն պայծառ գիտակցությամբ, որ մեր օրերում մանավանդ պատերազմը ոճիր է մարդկության վեճ և նվիրական իդեալների դեմ, մարդկության կոշման դեմ, ֆաղափարության դեմ:

Այս մտածումների լույսի տակ և ստեղծված այսպիսի տխուր, տագնապալի հանգամանքների մեջ, երբեք էլ պատահական չէ, որ պատերազմը, իր բոլոր տեսակի մահասփյուռ զենքերով, և պատերազմի վտանգը, իր բոլոր հնարավորություններով, աշխարհի բոլոր ժողովուրդների ամենախոր ատելությունն ու ցասումն են առաջ բերել:

Մեր օրերում մարդկային բանականությունը և մարդու բարոյական խիղճը, որոնք բնորոշում են մարդուն և նրան տարբերում գիշատիչ գազաններից, երբեք չեն կարող ըմբռնել, և մանավանդ երբեք չեն կարող թույլատրել պատերազմի ռանձագերծումը:

Խաղաղության Համաշխարհային Խորհրդի բյուրոյի Ստոկհոլմի հուլիսյան սեսիան, արտահայտելով խաղաղասեր բոլոր ժողովուրդների, կազմակերպությունների և բարի կամքի տեր միլիոնավոր մարդկանց ցանկությունները, ընդունել էր վերջերս աշխարհի բոլոր խաղաղության ուժերին ուղղված սրտագին կոչ՝ ավելի ակտիվորեն պայքար ծավալելու աշխարհում կայուն խաղաղության ամրապնդման, պետություն-

ների խաղաղ համագործակցության, ընդհանուր ու լրիվ զինաթափման համար:

խաղաղության պաշտպանության սովետական կոմիտեի հախազանությունը, օգոստոսի 2-ին, հանուն Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդների, լիովին հավանություն տալով խաղաղության Համաշխարհային Խորհրդի Բյուրոյի՝ սեսիայի որոշումներին ու պաշտպանելով բոլոր խաղաղասեր ուժերին ուղղված նրա կոչը՝ սկսելու միահամուտ պայքար զինաթափման և խաղաղության համար, իր հերթին որոշում էր ընդունել կոչ անել սովետական ժողովրդին՝ պաշտպանելու խաղաղության Համաշխարհային Խորհրդի Բյուրոյի սեսիայի պահանջը և օգոստոսի 6-ը նշելու որպես ատոմային պատերազմի դեմ, զինաթափման համար միաբերական ժողովուրդների պայքարի օր:

Ինչպես ամբողջ Սովետական Միության մեջ, այնպես էլ մեր հայրենի հողափներում, գյուղերում, ձեռնարկություններում, ամենուրեք հայ ժողովուրդը օգոստոսի 6-ը նշեց որպես ատոմական պատերազմի սպառնալիքի դեմ զինաթափման համար սովետական ժողովրդի պայքարի օր:

«Տասնմեկ երեխայի մայր եմ, — գրում է այս առթիվ հերոսուհի հայ մայրերից մեկը: — Ինը տղա եմ անցրել ու մեծացրել, նրանցից 5-ը գնացել են պատերազմ և չեն վերադարձել: Ով մայր է, կիմանա, թե փանի-փանի՝ անհուն գիշերներ կլինեմ լուսացրած որդիներին կորսուսը սգալով: Ճիշտ է, շատ ժամանակ է անցել, բայց սրտումս կսկիծ կա, որդեկորույս մոր խորին կսկիծ»:

Սգավոր բայց հերոսուհի մոր բերնով խոսում են աշխարհի բոլոր մայրերը, և դատապարտելով արյունոտ պատերազմը, պահանջում են խաղաղություն՝ հանուն իրենց զոհված զավակների, եղբայրների, ամուսինների, որպեսզի այլևս աշխարհում երբեք արյուն ու արցունք չլինեն, որ երկրագնդի բոլոր մայրերն ապրեն երջանիկ ու խաղաղ՝ իրենց սիրասուն զավակների և ամուսինների հետ, և երբեք ու երբեք այլևս չարյունի ոչ մի մոր սիրտ, չլրի անավոր վիշտ ու կսկիծ, և մանուկները անեն, հասակ առեն խաղաղ երկնքի տակ:

Այսօր ավելի քան երբևէ աշխարհը կարիքի ունի մենայն խաղաղության: Աշխարհի բոլոր ազնիվ մարդիկ ստում են պատերազմը, որ չարիք է բերում ժողովուրդներին, և ձգտում են այն բանին, որ այս աշխարհը դառնա իրապես և մշտապես աստվածատուր բարիքներով նոխացած և աշխատավոր մարդու արդար վաստակով գե-

ղեցկացած մի բուրաստան, որտեղ, ըստ հումանիստ բանաստեղծի՝

«Ամեն մարդու հավասար թող բաժնի
ամեն գանձ,
Թող պարտեզները բացվին և թող խուժեն
հուն մարդիկ,
Բայց չկոտրեն ոչ մեկ ծառ, չգզեն ոչ
մեկ ծաղիկ»:
(Վ. ԹեֆեՅԱՆ)

Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գլխավորությամբ և իր արժանընտիր Գահակալ Նորին Ս. Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա-ի բերնով, որ այս օրերին, խաղաղության ձիթենին ի ձեռին, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաներում կատարում է խաղաղության ուղևորություն, իր վճռական ձայնն է միացնում իր հարազատ ժողովրդի ձայնին՝ հօգուտ խաղաղության և մարդկային բարօրության, հանուն կյանքի հաղթանակի, հանուն հաղափալթության պահպանման, ընդդեմ պատերազմի, արյան, թշվառության և մահվան: «Զի՛նչ հաղորդություն է արդարության ընդ անօրէնության, և կամ զի՛նչ հաւասարութիւն է լուսոյ ընդ խաւարի, և կամ զի՛նչ միաբանութիւն է Քրիստոսի ընդ Ռեկիարայ» (Բ Կորնթ. 2 15—16):

Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու և մեր ժողովրդի համար այսօր չկա ավելի վեհ և նվիրական բաղձանք, քան մենայն խաղաղությունը աշխարհի: Գուցե ոչ մի ժողովուրդ, իր բազմադարյան պատմության ընթացքում, այնքան չի երագել, տենչացել խաղաղության, որքան մեր ժողովուրդը, որը անցյալում կրել է բազում տառապանքներ և վշտեր:

խաղաղասեր հայ ժողովուրդը սրտի անսահման հրկվանքով է ողջունում խաղաղության պաշտպանների՝ պատերազմի վտանգն ու սարսափը վերացնելու համար կատարած բոլոր ջանքերն ու որոշումները: Պատահական չէ ուրեմն, որ խաղաղության Համաշխարհային Խորհրդի Բյուրոյի սեսիայի որոշումը մի անգամ ևս լայն արձագանք գտավ ինչպես աշխարհի բոլոր ժողովուրդների, այնպես էլ հայ հավատացյալ ժողովրդի սրտում:

Վեհափառ Հայրապետը, արտահայտելով հայ հավատացյալ ժողովրդի ձգտումներն ու մտածումները, 1959 թվականի դեկտեմբերի 1-ին, Հայ եկեղեցու թեմակալ առաջնորդներին ի նպաստ խաղաղության ուղղած հայրապետական իր պատգամի մեջ արդարացիորեն գրում էր.

«Ինչպէս ՔԱՅ ՏԵՂԵՍԱԿ ԵՔ, ՄԵՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՎՍ, ՄԱՆԱՎԱՆՈՒ Ս. ԷՋՄԻՍՏԵՆԻ ԲԱՐ-

ՁՈՒՆՔԵՆ, ՄԻՇՏ ԻՐ ՁԱՅՆԸ ԼՍԵԼԻ ԴԱՐ-
ՁՈՒՑԱՄ Է ՎԱՍՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ:

ՄԵՐ ԽՈՍՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾԸ ՎԱՍՆ ԱՇԽԱՐՀԻ
ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԿՔԽԻ ՆԱԽ ՄԵՐ ՔՐԻՍՏՈ-
ՆԵԱԿԱՆ ԽԴՃԵՆ ԵՎ ՆԱԵՎ ՄԵՐ ԲԱԶՄԱԶԱՐ-
ՉԱՐ ԺՈՂՈՎՈՐԴԻ ՈՂՔԵՐԳԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒ-
ԹՅԱՆ ՓՈՐՁԵՆ:

ԱՀԱ ԹԵ ԻՆՁՈՒ ՄԵՆՔ ԱՆՎԱՐԱՆ ԿԵՐՊՈՎ
ՄԵՐ ՁԱՅՆԸ ՊԵՏՔ Է ԲԱՐՁՐԱՅՆԵՆՔ ՄԻՇՏ
ԵՎ ԱՄԵՆ ԱՌԹԻՎ ՀՕԳՈՒՏ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ
ԴԱՏԻՆ, ՀՕԳՈՒՏ ԶԻՆԱԹԱՓՄԱՆ, ՀՕԳՈՒՏ
ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐՈՒ ՏԵՎԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒ-
ԹՅԱՆ ԵՎ ՇԻՆԱՐԱՐ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ, ԱՅՆ
ՀԱՍՏԱՏ ՀԱՄՈՁՈՒՄՈՎ, ԹԵ ԱՄԵՆ ՏԵՍԱԿԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՐԴԱՐ ԴԱՏԵՐ
ԿԱՐԵԼԻ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱ ԼՈՒԾԵԼ ՀԱՄԲԵՐՈՒ-
ԹՅԱՄՔ, ԽԱՂԱՂ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՎ, ՓՈԽԱԴԱՐՁ
ՓՈԽԸՄԲՈՒՆՈՒՄՈՎ ԵՎ ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԶԳԱՑՈՒՄՈՎ:

ՊԱՏԵՐԱԶՄ, ԵՐԲԵ՛Ք, ԵՎ Ո՛Ձ ՈՔԻ ԴԵՄ.
ԱՅՍ Է ԵՎ ԱՅՍ ՊԵՏՔ Է ԸԼԼԱ ՓՐԿԱՐԱՐ
ԿԱՐԳԱԽՈՍԸ ԵՎ ԳՈՐԾԵԼՈՒ ՈՒՂԻՆ ԲՈԼՈ-
ՐԻՆ ՀԱՄԱՐ, ԲՈԼՈՐԻՍ ՀԱՄԱՐ, ԱՄԵՆ ՄԵԿՍ
ՄԵՐ ԴԻՐՔԵՐԵՆ, ԱՄԵՆ ՄԵԿՍ ՄԵՐ ՈՒԺԵ-
ՐՈՎ:

ՎԵՏԱՓԱՌ Հայրապետը 1959 թվականի
մայիսին Մոսկվայում կայացած Խաղաղու-
թյան սովետական կոմիտեի համագումար-
ում արտասանած իր հռչակապ հառի մեջ
խոսում էր նաև պատերազմի տագնապի և
սարսափով վարակված մթնոլորտում ընդ-
հանրապես Քրիստոնեական եկեղեցու կա-
տարելիք մեծ գործի մասին՝ ժողովուրդնե-
րին վստահություն և փաշություն ներշնչե-
լու քննադատում:

«Մենք, ՄԱՆԱՎԱՆԴ ՄԵՆՔ ՀՈԳԵՎՈՐԱ-
ԿԱՆՆԵՐՍ, ԵՐԿՑՈՒՂԻ ԵՎ ԱՆՍՏՈՒԳՈՒԹՅԱՆ,
ՄԵՋ ՏԱՆՁՎՈՂ ԱՅՍՕՐՎԱ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՐՏԻՆՔ ՑՈՒՅՑ ՏԱԼ ԲԱՐԻԻՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ,
ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ: ԱՅԴ Է
ՓԱՌՔԸ ՄԱՐԴՈՒՆ: ԱՅԴ ԼԻՆԵԼՈՒ Է ՓԱՌՔԸ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ՈՒ ՊԵ-
ՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԻ, ՈՐՈՆՑ
ՁԵՌՔՈՒՄ ԳՏԵՎՈՒՄ Է ԱՄԲՈՂՁ ԱՇԽԱՐՀԻ
ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ, ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԱՐԴ-
ԿԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԼԻՆԵԼ ԶԼԻՆԵԼՈՒ ՀԱՐ-
ՑԸ»:

ՎԵ՛ՐՋ պատերազմին: Թող զա խաղաղու-
թյան, բարօրության ժամանակաշրջանը,
ժողովուրդների եղբայրացման, պետու-
թյունների խաղաղ համագործակցության
շրջանը, որի համար պայքարում, աշխա-
տում և աղոթում է Քրիստոնեական եկեղե-
ցին մոռ ֆառն դար:

Աշխարհի բոլոր ժողովուրդները, տարբեր
դավանանք ունեցող բոլոր կրոնները, այսօր
մանավանդ, գիտության ծաղկման և առա-
մական դարում, գիտակցում են խորապես
պատերազմը կանխելու անհրաժեշտությունը
և շերտերեն հավատում խաղաղությունը
պահպանելու և մանավանդ այն պայքարով
նվաճելու հնարավորության գաղափարին:
Խաղաղությունը պետք է նվաճել համատեղ
աշխատանքով, պայքարով և աղոթքով:

Մարդկությունը չի կարող երբեք հրա-
ժարվել մեայուն խաղաղությունը նվաճելու
և՛ հույսից և՛ վճռականությունից:

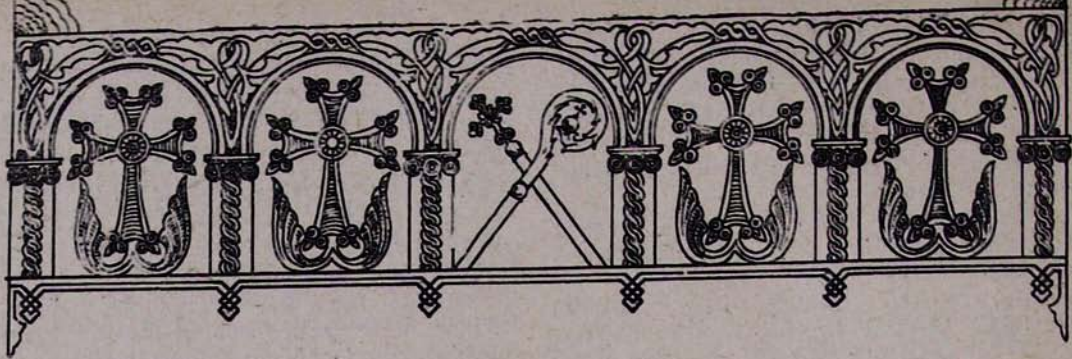
Խաղաղության հգոր, անող ուժերի պայ-
քարով, պետք է ընդմիջտ փակել նոր և ա-
հավոր պատերազմների բոլոր ճանապարհ-
ները:

Այս ազնիվ նպատակների իրագործման
ճանապարհի վրա մեծ և առաջընթաց ֆայլ
է մեր կառավարության առաջ փաշած ընդ-
հանուր և լրիվ զինաթափման, տարբեր հա-
սարակական սիստեմներ ունեցող պետու-
թյունների խաղաղ գոյակցության ծրագիրը:

Խաղաղության անող ուժերի և խաղաղա-
սեր ժողովուրդների անկոտրում կամքի ա-
ռաջ՝ «քո՛ղ փշրվեն բոլոր աղեղները, խո-
տակվեն բոլոր զենքերը, այրվեն բոլոր աս-
պարները» (Սաղմ. ԽԵ 10), և «գայլը քո՛ղ
գառան հետ մակաղի, հորքը, ցուլը, առյու-
ծը միասին հարակեն և դեռատի մանուկը
հովվի նրանց», ինչպես նախատեսել է անց-
յալի խաղաղության մեծ փարզիչներից Ե-
սայի մարգարեն (Եսայի ԺԱ 6—9):

Խաղաղության համար ժողովուրդների
ծավալած պայքարը կհաղթանակի, որով-
հետև խաղաղության գաղափարը գրավել է
միլիոնավոր ազնիվ մարդկանց սրտերն ու
խոհերը:

Ա Ս Տ Վ Ա Ծ Ա Ծ Ն Ի Տ Ո Ն Ե Ր Ը

(ՎԵՐԱՓՈԽՄԱՆ ՏՈՆԻ ԱՌԹԻՎ)

 այ Եկեղեցու Տոնացույցում և մեր եկեղեցական տոներին, կրոնական հանդիսությունների և ուխտագնացությունների շարքում, յուրահատուկ տեղ են գրավում Աստվածածնի կյանքին և մանավանդ հիշատակին նվիրված մի շարք տոներ:

Եկեղեցին խորին հարգանք, ջերմ սեր է տածել դեպի Աստվածածինը որպես «Մայր Փրկչի», «Մայր հաստատութեան մարդկան», «բոլորից փրկութեան Մայր», «միջնորդ Աստուծոյ և մարդկան»: Աստվածածինը միաժամանակ մարմնացումն է եղել տիպար, հավատավոր, առաքինի կնոջ և անձնազոհ մօռ, որի կյանքի օրինակով և կատարած լուսավոր դերով բարձրացել է նաև կնոջ, մոր հասարակական դիրքը հին աշխարհում:

Աստվածածնի տոները թեև շատ վաղուց չէ որ սկսվել են նշվել Եկեղեցում, այնուամենայնիվ ավետարանական և առաքելական վկայություններն ու ավանդությունները պերճախոս պապացույցն են այն բանի, որ առաքյալները և առաջին քրիստոնյաները մեծ հարգանքով էին շրջապատել Ս. Կույսին:

Քրիստոս, խաչի վրա կրած իր շարժառանքների մեջ իսկ, մտածելով իր Մոր մասին, առաքյալների խնամքին էր հանձնում «ամենն սիրունակ ու սրբազան ժառանգությունը, զոր կթողուր երկրի վրա», այսինքն Ս. Կույսին:

Եվ առաքյալները, Քրիստոնեական անդրանիկ Եկեղեցին, սրբություն և գուրգուրան-

քով պահեցին այդ թանկագին ավանդը, Քրիստոսի համբարձումից հետո մանավանդ, Աստվածածնին շրջապատելով ջերմ հոգածությամբ:

Ղուկաս ավետարանիչը պատմում է, որ Քրիստոսի համբարձումից հետո, երբ առաքյալները «դարձան յերուսաղէմ յանուանեալ լեռնէն Զիթենեաց... և ելին ի վերնատունն, ուր վանքն իսկ էին», նրանց հետ էր նաև Աստվածածինը. «սուքա ամենեքեան էին հանապազորդեալ միաբան յաղօթս հանդերձ կանամբք և Մարեմաւ Մարքն Յիսուսի» (Գործք Ա 14):

Ղուկասի վկայությունը վերջին ակնարկությունն է Աստվածածնի մասին Նոր Կտակարանում:

Ըստ առաքելական ավանդության, Քրիստոսի համբարձումից հետո Աստվածածինը ապրում է 15 տարի և մահանում Երուսաղեմում: Առաքյալները մեծ հանդիսությամբ թաղում են Նրան Երուսաղեմում, Գեթսեմանիի պարտեզում, իրենց ընտանեկան դամբարանում, որի վրա հետո շինվում է Ս. Աստվածածնի անունով եկեղեցի, որը կանգուն է մինչև այսօր և որտեղ ամեն օր սուրբ պատարագ են մատուցում հայերն ու հույները, դարերի հոլովույթի մեջ ապրեցնելով հիշատակը Ս. Կույսի:

Առաքելական դարի հաջորդ շրջաններում Քրիստոնեական Եկեղեցին իր ծոցում վառ է պահել միշտ Ս. Կույսի հիշատակը դավանաբանական, քրիստոսաբանական հարցերի հուզման առաջին իսկ օրերից, երբ մի

շարք հերետիկոսներ աշխատում էին նսեմացնել Աստվածածնի դերը մարդեղության խորհրդի մեջ:

Առաջին տիեզերական ժողովը, 325 թվականին գումարված նիկիայում, վերջնականապես և հստակորեն բանաձևեց Աստվածածնի դերը մարդեղության խորհրդի մեջ. քրիստոս «մարմնացավ, մարդացավ, ծնալիս տարբերապես ի Մարեմայ Սրբոյ Կուսէն, Հոգւովն Սրբով, որով էառ զմարմին, զհոգի և զմիտ, և զամենայն որ ինչ է ի մարդ, ճշմարտապէս և ոչ կարծեօք»:

Երրորդ տիեզերական ժողովը, գումարված 431 թվականին Եփեսոսում, դատապարտելով նեստորին, որ մերժում էր «Աստվածածին» բացատրությունը և Ս. Կույսի համար ընդունում էր «մարդածին» բացատրությունը, ընդունեց Ս. Մարիամի համար «Թէոդոկոս» տիտղոսը, որ թարգմանվում է «Աստուածակիր», իսկ մեր Եկեղեցում ընդհանրացել է «Աստուածածին», «Աստուածամայր» բացատրությունը:

Ե դարից հետո, երբ դավանաբանական, քրիստոսաբանական միտքը հստակվեց երեք տիեզերական ժողովների որոշումների և ընդունած բանաձևերի լույսի տակ և հերետիկոսությունները դատապարտվեցին, Եկեղեցում բարձրացվեց նաև Աստվածածնի դիրքը և սահմանվեցին Աստվածածնի հատուկ տոները, որոնք հետզհետե ավելի փառավոր արտահայտություն մը վերածեցին այն ջերմեհոգությունը, զոր քրիստոնյայք միշտ ունեցած էին արդեն Մարիամու մասին» (Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյան, «Սիոն», 1933 թ., էջ 267):

Եկեղեցական մատենագրության մեջ ևս Եկեղեցու ուղղափառ կեցվածքը Ս. Կույսի հանդեպ արտահայտվել է Աստվածածնին նվիրված բազմաթիվ ներբողների, գովեստների, տաղերի ու շարականների միջոցով:

Փրկչի Մոր հիշատակի հանդեպ Եկեղեցուց տված խանդավառ զգացմունքն ու երկյուղածությունը ամենահին ժամանակներից իվեր բացատրվում են նաև նրանով, որ Աստվածածինը ամեն բանից առաջ տիպար Մայր է և ազնիվ ու անձնազոհ կին, որի օրինակով ու շնչով պետք է դաստիարակվեն հավատացյալները:

Եկեղեցական տոները, կրոնական հանդիսությունները բացառիկ առիթներ են հավատացյալների համար՝ հետևելու այն առաքինազարդ կյանքին, որով ապրել են և սրբաբացել այդ մեծ հոգիները:

Եվ դա հասկանալի է նաև մարդկայնորեն: Մեր քաղաքական, հասարակական, գրական կյանքում սրբությամբ և գուրգուրանքով ենք պահում հիշատակը բոլոր նրանց, որոնք իրենց նպաստը բերել են մեր

կյանքի առաջընթացին, մեր մշակույթի, գրականության, արվեստի զարգացման: Հաճախ ենք նշում անցյալի մեր մշակույթի վաստակավոր մարդկանց ծննդյան և կամ մահվան տարեդարձները, ոգեկոշում նրանց հիշատակը, ապրեցնում ենք նրանց մեր կյանքում, նրանց համար թանգարաններ ենք բացում, գուրգուրանքով պահում այն ամենը, ինչի նրանց ձեռքն է հպել, ինչում կա նրանց շունչը:

Եկեղեցին, տոներով հիշատակը իր սրբերի, մեծարում և զնահատում է նրանց ապրած և դավանած ավետարանական, քրիստոնեական տիպար կյանքը և սկզբունքները: Այս իմաստով Եկեղեցու կողմից սրբերի և մանավանդ Աստվածածնին ընծայված հարգանքը «հեռի է պաշտելություն մ'ըլլալի, անիկա փրկագործության խորհրդին միջոցեղած բարի էակի մը նկատմամբ զգացված երկյուղած սիրո արդար գործ մըն է սոսկ»:

Ի սկզբան այդ երկյուղածությունը կարտահայտվե՞ր Փրկչին տերունի և տերունական տոներուն հետ խառն հիշատակությամբ միայն: Ե դարեն ետքն է, որ Աստվածածնի կյանքին զանազան պարագաները առարկա կդառնան ուրույն տոնական հանդիսությանց, նախ Արևելքի մեջ, ուրկե հետո կանցնի Արևմուտք» (Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյան, «Սիոն», 1933 թ., էջ 270):

Մեր Եկեղեցում Աստվածածնին են նվիրված հետևյալ տոները. «Յղութիւն Ս. Աստուածածնի յԱննայէ», «Ընծայումն Ս. Աստուածածնի ի Տաճարն», «Տօն ծննդեան Սրբոյ Կուսին յԱննայէ», «Աւետումն Ս. Աստուածածնի», «Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի», «Գիւտ գօտույ Ս. Աստուածածնի», «Գիւտ տփոյ Ս. Աստուածածնի»:

1. «Յղութիւն Ս. Աստուածածնի յԱննայէ».— Եկեղեցին դեկտեմբերի 9-ին կատարում է Ս. Կույսի «յԱննայէ» հղության տոնը: Աստվածածնի ծնողները՝ Հովակիմն ու Աննան, եղել են Դավթի սերնդից. մայրը՝ Մատիան քահանայի աղջիկը:

Աննան ամուլ էր. նա ուխտով և աղոթքով ունեցավ Մարիամին. «աւետեօք հրեշտակի ընկալաւ զգանկալի զաւակն»: Մարիամը ուխտի զավակ էր, ինչպես Իսահակն ու Սամսոնը:

Հայ շարականագիրը շատ գեղեցկորեն է նկարագրում Աստվածածնի հղության տոնի նշանակությունը. «Ե յամուլ երկրէ ալսօր բուսաւ մեզ բարեբեր բոյսն բարի, շուշան հովտաց, ծաղիկն դաշտաց, միամայրն Մարիամ, արմատ տնկոյն անմահութեան»:

Մարիամը երեք տարեկան հասակում նվիրվում է Տաճարին, հանձնվելով Տաճարի այրի կանանց և բարեպաշտ կույսերի խնամքին, կրթության և հոգածության: Տաճարում

Մարիամը մեծանում է մինչև 12 տարեկան հասակը, և ապա վերադառնում է Նազարեթ, իր ծնողների մոտ, նշանվում հյուան Հովսեփի հետ, որը նույնպես «ի տան է Դավթի» էր:

Ըստ Եկեղեցու վարդապետության, Մարիամը թեև ծնված «բնութեան օրինաց համաձայն ի հօրէ և ի մօրէ», բայց բարոյապես զերծ է համարվում սկզբնական կամ աղանական միջոցից: Այդ պատճառով Եկեղեցում տոնվում է ոչ միայն Աստվածածնի ծնունդը, այլ նաև «յղութիւնն ի յԱննայէ»:

Թեև յաղագս անախտ ծննդեան Սրբոյ Կուսին շունիմբ յայտնապէս ասանդեալ ի Սուրբ Գիրս» (Հ. Գ. Ավետիքյան, «Բացատրութիւն շարականաց», Վենետիկ, 1814, էջ 1), այնուամենայնիվ Կաթողիկ Եկեղեցին կազմել է «անարատ հղության վարդապետութիւն»-ը որպես «հավատի մասն»: Մեր Եկեղեցին չի ընդունում այդ վարդապետութիւնը և շեշտում է Աստվածածնի հղության տոնի առթիւ այն միտքը, որ Ս. Կույսը Քրիստոսի ծննդից առաջ աստվածային շնորհներով նախապատրաստվել և մաքրագործվել էր իր մեծ կոշման և եղակի դերի համար, որ է «Մայր Աստուծոյ»։ «այնու իմանայ զամենայն մաքրութիւն գիտակցաբար, որ վայել է Սօր Աստուծոյ»։ Կարևորն այն է, թե ե՞րբ է տեղի ունեցել մաքրագործումը:

Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցին դավանում է, որ Մարիամը «ի սկզբան յաւիտենից և յաստուածակոյս կողմանէ» որոշվել էր որպես Մայր Փրկչի և Աստված Նրան զարդարել էր մայրական շնորհներով. «Մարիամ, զի գտեր շնորհս յԱստուծոյ» (Ղուկ. Ա 30):

Առաջին կինը՝ Եվան, եղավ պատճառ մարդկության անկման. Մարիամը եղավ «պատճառ սկզբնաշաւիղ այսբանաց բարեաց» (Նարեկացի): «Եվան,— գրում է Ս. Իրենիոսը, հրապուրվեց Աստված լինելու խոստումով, Մարիամ համոզվեց հնազանդվել Աստծուն... Կուսական անհնազանդութիւնը Եվայի հավասար հատուցում գտավ Մարիամի կուսական հնազանդության մեջ» (Իրենիոս, «Ընդդէմ հերետիկոսաց», գիրք Գ, գլ. 14):

Մեր շարականագիրը շատ պատկերավոր ձևով նկարագրում է, որ Մարիամը «զնախամօրն Սայի զանէծս եբարծ» և հանդիսացավ «փափկութեան դրախտին բացող բանալի»:

Պետրոս Սյունեցի (Զ դար) «ի գովեստ Աստուածածնի» ճառում գրում է, որ «ցանկալի է այսօր մեզ շրհորն Դավթի, յորմէ գետն Աստուծոյ յորդահոս իջիւք բղխեալ զտիեզերս արբուցանէ»:

Աստվածածնի հղության տոնը Ս. Կույսի կյանքի ժամանակագրության մեջ թեև առաջին տոնն է կամ դրվագը, բայց հին չէ որպես Եկեղեցական տոն: Զգիտներ, թե ե՞րբ է սահմանված այս տոնը, որը հատուկ շարական էլ չունի: Այդ օրվա Օրհնությունն է «Երգեցէք որդիք Սիոնի երգ նոր», գրված Հակոբ գիտնական Կլայեցի կաթողիկոսի կողմից ԺԳ դարում և ավելի պատշաճում է Աստվածածնի ծննդյան և ընծայման տոնին՝ իր բովանդակությամբ և պատկերներով, բան հղության տոնին:

Չ. «Տօն ծննդեան Սրբոյ Կուսին յԱննայէ».— Տոնացույցում Ս. Աստվածածնի երկրորդ տոնն է Նրա ծնունդը, որն անփոփոխ կերպով կատարվում է սեպտեմբերի 8-ին:

Եկեղեցին ոչ մի սրբի ծննդյան տոն չի կատարում, «բացի հրաշափառ ծննդենէ Քրիստոսի Տեառն մերոյ՝ տօնախմբել զծրունդը ըստ մարմնոյ այլոց սրբոց, բայց միայն զՍրբուհոյ Աստուածածնին և զՅովհաննէս Մկրտչին» («Բացատրութիւն Շարականաց», էջ 1):

Մինչև Զ դարի վերջերը Եկեղեցական պատմության և մատենագրության մեջ շունենք որոշ հիշատակություն Աստվածածնի ծննդյան տոնի կատարման մասին: Շատ հավանաբար Աստվածամոր ծննդյան տոնի կատարումն սկսվել է է դարում և հաջորդ դարերին ընդհանրացել: ԺԲ դարում հունաց Կիոն էմմանվել կայսրը հրահանգել էր մեծ հանդիսությամբ տոնել Աստվածածնի ծննդյան տոնը:

Շատ հավանաբար Աստվածածնի ծննդյան տոնը Հայ Եկեղեցում տոնվել է սկսվել ԺԲ դարի վերջերին, Հայ և Հույն Եկեղեցիների միության փորձերի ժամանակ:

Արդարև օրվա տոնի շարականը՝ «Կանոն ծննդեան Ս. Աստուածածնի», առաջին պատկեր՝ «Երգեցէք որդիք Սիոնի երգ նոր» (Հակոբ Կլայեցի) և երկրորդ պատկեր՝ «Որ նախիմաց իմաստութեամբ», ԺԲ—ԺԳ դարերի ստեղծագործություններ են:

Ավետարաններում չի պահվել ոչ մի տեղեկություն Աստվածածնի ծննդյան մանրամասնությունների մասին: Մանոթ չեն ո՛չ Նրա ծննդյան վայրը և ո՛չ էլ ճշգրիտ թվական: Այնուամենայնիվ, Եկեղեցին տոնում է Աստվածածնի ծննդյան տոնը, կրոնական իմաստով, որպես մարդկային ազգի ճգնաժամից հետո մարդկան այսօր ծննդեամբ Սրբուհոյ Կուսին, որովհետև «ուրախութիւն աշխարհի ծնաւ աւսօր զՄարիամ ամուսն Աննայ» (Շարական ծննդյան Ս. Աստուածածնի), գրանով «Անրսկիզբն Աստուած... մարդասիրեալ տնօրինաբար արկեր հիմունս նորոյ:

աշխարհի և ի սկզբանց յաւիտենից խնամարկեցեք զորդիս Աղամայ»:

Պետրոս Սյունեցիին Աստվածածնի ծննդյան դեպքի մեջ տեսնում է աշխարհի հոգևոր լուսավորութունը. «արեղակնաբար զաշխարհս ամենայն լուսաւորեաց ի նմանէ»: Աստվածածնի ծնունդը նարեկացու համար «ցաւոց անիծից արմատ օրհնութեան հօրն Աղամայ որդի բերկրութեան» է:

Հայ շարականագիրը գեղեցկորեն նկարագրում է Աստվածածնի ծնունդով աշխարհին շնորհված հոգևոր ուրախութիւնը. Աստված ողորմելով «ի մեկս ծնեալ մարդկան», ծնունդ տվեց Աստվածածնին, որպեսզի հոգեպես տառապած և վշտահար մարդկության համար ծագի «առաւօտ խաղաղութեան և արուսեակ զուարթարար»: Աստվածածնի ծնունդը Նկեղեցու համար եղավ «ծագումն արևու լուսոյն ճշմարտի, որով հերքեաւ խաւարն առաջին»:

3. «Ընծայումն Ս. Աստուածածնի ի Տաճարն երից ամաց».— Աստվածածնի երրորդ տոնն է երեք տարեկան հասակում նրա ընծայումը Տաճարին, որպես ուխտի զավակ:

Ընծայման տոնը հաստատուն կերպով կատարում են բոլոր եկեղեցիները նոյեմբերի 21-ին: Ըստ ավանդության, Մարիամը Տաճարում մնացել և դաստիարակվել է բարեպաշտ կանանց և հոգևոր քույրերի խնամքի տակ մոտ 9 տարի, ամենավաղ որպես հոգևոր սանիկը Տաճարում բնակվող Ասերի ցեղից, Փանվելի դուստր Աննա մարգարեուհու. «Սա ինքն անցեալ էր զաւուրբք բազմօր... ոչ մեկնէր ի Տաճարէն, այլ պահօք և աղօթիւք պաշտէր զցայգ և զցերեկ»,— գրում է Ղուկաս ավետարանիչը (Բ 36): Աննա մարգարեուհին ապրեց երկար և Տաճարում, Մարիամի գրկում ողջունեց Փրկչի քառասնօրյա ընծայումը Տաճարին, և Միմեոն ծերունու նման, լցված աստվածային ներշնչմամբ, «հօսէր զնմանէ (զՔրիստոսէ) ընդ ամենեսին, որ ակն ունէին փրկութեանն Երուսաղէմի» (Ղուկ. Բ 38):

Նարեկացին, ակնարկելով Ընծայման տոնին, գրում է Աստվածածնի մասին, որ «նախ քան զծնանել Բանին առ ի քէն անթերի լրականութեամբ, հրեշտակական թևոցն սքողմամբ ցանգ արկեալ պահէիր անաղարտ անբծութեամբ»:

Տաճարի շրջափակում, հոգևոր խոկմունքների և սրբազան ներշնչումների մթնոլորտում, աճում էր իմացապես և մարմնապես Մարիամը, «որպէս ձիթենի պտղալից», «որպէս ծառ, որ տնկեալ է ի զնացս չորոց, որ պտուղ իւր ի ծամու տացէ» (Սաղմ. Ա 3):

Տաճարում Մարիամը պատրաստվում էր, երկնքի քաղցր նայվածքի տակ, մայրութիւն իր վեհ և նվիրական կոչմանը:

Ընծայման տոնը շունի առանձին շարական: Այդ օրվա կանոնն է նույնպես «Երգեցէք որդիք Սիոնի երգ նոր»-ը:

Ընծայման տոնով վերջանում է զուտ Մարիամի կյանքի՝ այն է հղութիւն, ծննդյան և Տաճար ընծայման տոների շարքը:

Աստվածածնի հաջորդ տոները, հիմնված նույնպես ավետարանական պատմութիւնների և ավանդութիւնների վրա, «հաւասարապես և նույնիսկ առաւելապես կապտկանին Հիսուսի կենաց, իբրև մասն փրկագործական տնօրինութեանց: Աստուք են»:

Ավետումը, որ մեկ կողմն Քրիստոսի տնօրինութիւնն է և մյուս կողմն Մարիամի կյանքին դիւաւոր պարագաներն են. Նիխաբքի այցելութեան երթալը... Աստվածաճայտնութիւնը, որ Մարիամի մայրութիւն տոնն է, Քրիստոսի 40-օրյա ի Տաճարն ընծայումը, որ ուրիշներն կկոչվի նաև «Մրբութիւն Մարիամու» և այլն և այլն (տե՛ս Թորգոմ պատրիարք, «Մուրթք և տօնք», Երուսաղէմ, 1939 թ., էջ 307): Սրանցից և ոչ մեկը «առանձին տոնական հիշատակութիւն ունի, ամենքն ալ խառնված են Քրիստոսի տնօրինական հիշատակներուն» (նույն տեղում, էջ 308):

4. «Աւետումն Ս. Աստուածածնի».— Ապրիլի 7-ին հաստատուն կերպով մեր եկեղեցին կատարում է Աստվածածնի Ավետման տոնը:

Ավետման պատմութիւնը հանգամանորեն և գեղեցիկ կերպով նկարագրել է Ղուկաս ավետարանիչը իր Ավետարանի Ա գլխի 26—38 համարներում. «...առաքեցաւ Գաբրիէլ հրեշտակ յԱստուծոյ... և անուն Կուսին Մարիամ... և եկեալ առ նա ասէ. Ուրախ լիւր, բերկրեալ, Տէր ընդ քեզ... զի գտեր շնորհս յԱստուծոյ...»:

Մարիամը համակերպվեց աստվածային կամքին և խոնարհամտութեամբ ընդունեց Աստուծո Մայր լինելու բացառիկ պատիւը. «Ահաւասիկ կամ աղախին Տեառն, եղիցի ինձ ըստ բանի քում»:

Ավետման տոնն ունի իր հատուկ շարականը՝ «Կանոն աւետեաց Ս. Աստուածածնին», «Խորհուրդն անճառ ծածկեալն յազգաց և յաւիտեանց, յայտնեցաւ իջմամբ հրեշտակապետին այսօր առ Կոյսն Մարիամ»: Այս շարականը ոմանց կողմից ընծայվում է Գրիգոր Վկայասերին, իսկ ուրիշների կողմից՝ Գրիգոր Գ Պահլավունուն, Ներսէս Շնորհալու եղբորը (տե՛ս «Ձայնբաղ շարական», Վաղարշապատ, 1888, էջ 3): Ավետման կանոնի միտքն այն է, որ Աստուծո հաւիտենական խորհուրդը մեղավոր մարդկության դարձի և փրկութեան վերաբերյալ, հայտնվում է Մարիամին, հրեշտակային պատգամավորութեամբ: «Հայիս'ց քաղցր ի

բնութիւնս, յորմէ ընտրեցար միայն լինել գերագոյն քան զբովանդակ զարմաւս և զշառակոյեան անդուտ, ոչ ումեք զուգադասական ունելով պատիւ և փառս մեծութեան», — գրում է Հովհաննէս Սարկավագ վարդապետը Աստվածածնին նվիրված իր ներբողի մեջ:

Ս. Կույսը ավետման օրն արտասանում է երկրորդ մեծ «նշխար»-ն, կնքվում է դաշինք Աստուծո և մարդկութեան միջև, Աստված հաշտվում է անառակ որդու հետ: «Հաշտարար Հօր ընդ արարածս», — գրում է Հովհաննէս վարդապետ Գառնեցիին: «Կուսին մեծն իմն անտարանեցաւ», — ասում է Հովհան Ոսկեբերանը Ավետման մասին խորհրդածելով: Աֆրիկյան Եկեղեցու մեծ վարդապետ Օգոստինոսը գրում է, որ Աստվածածնի Ավետման օրը «սքանչելի հավանութեամբ աշխարհը փրկվեց և նրա միջնորդութեամբ գտնվեց փրկութեան ճանապարհի մոտքը»:

Ավետման տոնը մայրութեան ավետման երջանիկ օրն է: Մարիամը զգաց մայրութեան կոյման սրբութիւնը և քաղցրութիւնը, «յանյոյսն յուսով հաւատաց... յանտեսացն Աստուծոյ ոչ երկմտեաց անհաւատութեամբ... հաստատեցաւ ի միտս իւր եթէ որ խոստացան՝ կարող է առնել» (Հովմ. Դ 18—21):

Նարեկացին, խորհրդածելով Ավետման տոնի փրկարար նշանակութեան և Ս. Կուսին վիճակված մայրական փառավոր դերի մասին, գրում է. «Ուրախացիր ձայնի ողջունի Գաբրիէլեան անտեսացն, բերկրեալդ ի կանայս... Թէ չէր յղացեալ յանփորձականդ քում արգանդի՝ ոչ էր մարմնացեալ: Ի քէն հիմնադրեաց զսկիզբն մարդեղութեան անեղն իսկութիւն»:

Եկեղեցին շնչտել է միշտ, փրկագործութեան խորհրդի մեջ, Աստվածածնի դերը, որպէս մարդեղութեան գործիական պատճառ—ի: Մեր շարականագիրը այս մտքով Ս. Կուսին համարում է «Բարձրելոյն զօրութեամբ հովանաւորեալ և Ս. Հոգւոյն եկաւորութեամբ լուսաւորեալ, զօրութիւն փրկութեան Մայր, Տաճար և Աթոռ Աստուծոյ Բանին»: Եկեղեցու հայրերի համար Ս. Կույսը Ավետման տոնով եղել է «սկիզբ և պատճառ և գլուխ մերոյ փրկութեան»:

Ավետման տոնի մասին մեր մատենագրութեան մեջ կա վկայութիւն Ը դարից: Հովհան Օձնեցիին Դիմին Ե ժողովում (719 թ.) իր սահմանած կանոնների 24-րդում հրահանգում է՝ «Աւետիքն և Մնունդն և զՄկրտութիւնն Քրիստոսի ի միասին առեալ տօնախմբել» (տե՛ս Ներսէս վրդ. Մեխիթ-Քանգյան, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Ա գիրք, Շուշի, 1903, էջ

420): Սամվել Կամբջաձորեցիին իր «Տօնապատճառ»ում (Ժ դար) վկայում է, որ Ավետյաց տոնը կատարվում էր Քրիստոսի ծննդյան 4-րդ օրը: Իրապես, մինչև այսօր էլ Քրիստոսի ծննդյան «Կանոն Դ աւուր» շարականը՝ «Այսօր Գաբրիէլ ցնծութեամբ երգեաց Սրբոյ Կուսին, անտիս», խոսում է ավետման դեպքի մասին, եղրակացնելով, որ «Այսօր անտիք հրեշտակապետին ցնծութեամբ լցին զԿոյսն Սուրբ»: Մննդյան չորրորդ օրում սուր պատարագին ընթերցվում է նույնպէս Ավետյաց Ավետարանը (Ղուկ. Ա 26—38):

Հավանաբար Շնորհալու ժամանակ է, որ հաստատվում է վերջնականապէս Ավետումը ապրիլի 6-ին կամ 7-ին տոնելու սովորութիւնը: Հայ եկեղեցու պատմութիւնից հայտնի է, որ այս տոնի կատարման մասին Շնորհալու ժամանակ վիճ էր զնում հայերի և հույների միջև: Հույները հայերին մեղադրում էին, որ Ավետման տոնը կատարում են հունվարի 5-ին, Քրիստոսի ծննդից մի օր առաջ: Շնորհալին, հունաց Ալեքս իշխանին ուղղած իր թղթում վկայում է, որ հայերը Ավետման տոնը կատարում են ապրիլի 6-ին, իսկ Մննդյան ծրագրուցի օրը լինում է միայն «յիշատակութեան անտման»: Ուշինչ զարմանք են այսպիսի փոփոխութիւնն լինելոյ յԱզգի մերում, վասն զի այս երկրորդական տօնը տէրունականք ի մէջ եկեղեցւոյ հետզհետէ ընկալան զկարգաւորութիւն և ի զանազան ազգս քրիստոնէից փոփոխումն կրեցին ըստ ժամանակի» («Բացատրութիւն շարականաց», էջ 27):

5. «Վերափութումն Ս. Աստուածածնի».— Ս. Կույսի հիշատակին նվիրված տոնների մեջ հնագոյնն է այս տոնը, միաժամանակ ամենաժողովրդականը և սիրվածը՝ նվիրված Աստվածածնի մահվան հիշատակին կամ վերափոխման:

Իրոնիսիոս Արիսպագացու (Ա դար) առ Տիտոս եպիսկոպոս ուղղած թղթում կա ակնարկութիւն այս մասին, բայց եղրակացնում է Հ. Ավետիքեանը, «յաղագս տոնի Վերափոխման, Թէ երբ սահմանեցաւ յեկեղեցւոյ, չունիմք յիշատակս հաւաստիս յառաջին դարուց» («Բացատրութիւն շարականաց», էջ 485): Եկեղեցու նշանավոր հայրեր, ինչպիսիք են Հերոնիմոս, Օգոստինոս, Ոսկեբերանը, Աթանաս, Կյուրեղ և ուրիշներ, ունեն ճառեր և ներբողներ նվիրված այս տոնին:

429 թվականին Կոստանդնուպոլսի Պրոկղ պատրիարքը Նեստորի դեմ գրած իր ճառում և 431 թվականի Եփեսոսի երրորդ տիեզերական ժողովում արտասանած իր ճառի մեջ Կյուրեղ Աղեքսանդրացիին նույնպէս ակնարկում են այս տոնին:

Ս. Սահակ Պարթևի կանոնների 43-րդ հիշում է Ս. Աստվածածնի տոնը. «Հետևյալ տոները ամուսնացյալ քահանաներին թող լինեն, Զատիկի շաբաթը, Ս. Զատիկը, Երկրորդ Զատիկը, Երկրորդ Զատիկից հետո բուլոր կիրակիները, Պենտեկոստեն, Ս. Աստվածածնի տոնը, Վարդավառը» («Հայոց եկեղեցական իրավունքը», Ա. գիրք, էջ 528):

Խորենացին Սահակ Արծրունուն գրած իր թղթում հիշատակում է նույնպես, որ իր ժամանակ Հայ եկեղեցին կատարում էր «Տօն Իսկուհւոյն»: Խորենացին գրում է, որ Սահակ իշխանը իր մոտ է կանչում իրեն, իսկ Խորենացին չի կարողանում գնալ, ինչպես ինքն է գրում՝ «մինչև կատարեսցի տօն Իսկուհւոյն»: Խորենացուն է վերագրվում նաև Աստվածածնի վերափոխման առաջին օրվա կանոնը՝ «Այսօր ժողովեալ սրբոց»:

Հայագրի Մորիկ կայսրը (588—602 թ. թ.) Զ դարի վերջերին հրամայում է այս տոնը կատարել օգոստոսի 15-ին: Արևմուտքում այս տոնը արդեն ընդունվել էր է դարում, որպես «տօն փոխման», Սարգիս Ա պապի օրով (687—701 թ. թ.): Մեծն Կարողոսի 813 թվականի հրամանագիրն ալև հիշատակում է, իսկ Լևոն Դ պապը սահմանում է 8 օր հանդիսություն (տե՛ս «Բացատրություն շարականաց», էջ 486):

Զաքարիա Չափեցի կաթողիկոսը իր «նշման» ճառի մեջ վկայում է, որ Վերափոխման տոնը սահմանել են կատարել առաքյալները «սաղմոսիւք և օրհնութեամբ»: Նարեկացին գրել է հոյակապ ներբողյան, Շնորհալին հաստատել է ինքնօրյա տոնախմբություն, կամբրոնացին գովերգել է այս տոնը, իսկ Կիրակոս Երզնկացին գրել է իր գեղեցիկ «Արեւը գերարփի»-ն կամ «Անձինք փոխման»-ը, «իբր զի յօրինեալ է ամբողջ թուով և կարգաւ ալբուբենից ըստ օրինակի շարականի Հռիփսիմեանց»:

Ըստ ավանդության, որը այնքան գեղեցկորեն օգտագործել է Կիրակոս Երզնկացին Աստվածածնին նվիրված իր հոյակապ «Արեւը գերարփի» շարականի մեջ, Փրկչի համբարձումից 15 տարի հետո, վախճանվում է Ս. Կույսը Երուսաղեմում: Առաքյալները ներկա լինելով, բացի Բարթողիմեոսից, մեծ հանդիսությամբ, սաղմոսներով և օրհնությամբ կատարում են թաղման արարողությունը և Աստվածածնի մարմինը ամփոփում Գեթսեմանիի ձորակում: Երեք օր հետո հասնում է Բարթողիմեոս առաքյալը: Առաքյալները, նրա ցանկության գոհացում տալու համար, բաց են անում Ս. Կույսի գերեզմանը, բայց այնտեղ չեն գտնում Աստվածածնի մարմինը: Աստվածածինը չէր մեռել, այլ ննջել էր, «ի քուն էր լոկ», և թե

Հիսուս, ըստ իր կանխագույն խոստմանը, երկինք էր փոխադրել Նրան:

Ս. Կույսի ննջման կամ մահվան ներկա է լինում նաև Փրկիչը. «Յերկնից իջեր Հօր Բան, ի յօր Կուսի Մօր քո ննջման», ինչպես երգվում է շարականում, «Տէրն տէրանց խոնարհեալ յաւանդումն ամենասուրբ հոգւոյ Մօր և Կուսի»:

Նարեկացին այս առթիվ խորհրդածում է, խոսքը դիմառնաբար ուղղելով Ս. Կույսին. «Որ ալացար հասեր ի բարձունս երկնից, իբր անընդունակ ապականութեան և մահու լուծման մարմին, յորմէ պակասեաց ամօթով պարտիքն մահու և ցուցար բնակիչ արժանապատիւ կենդանեաց երկրին, Տեառնդ կենսակից Սուրբդ Տիրամայր»:

Ներսես Շնորհալին նույնպես գրում է Ս. Կույսի վերափոխման դեպքի մասին. «Անմահդ մահուամբ զմահ մեռուցեր և զմեզ կեցուցեր, երեքօրեայ յարուցեալ, համբարձար առ Հայր ի յերկինս, խոստացաւ Կուսին Տիրուհւոյ ի տիպ համայնիցն գալ վերստին՝ առնուլ առ քեզ յանճար բնակութիւնսն»:

Ս. Կույսի «յերկինս հոգւով և մարմնով զվերափոխումն՝ յոչնք կոչեն մեղաբասիս, այսինքն փոխումն, անցումն, կամ ֆիմիսիս, այսինքն ննջումն, հանգիստ: Կատինք կոչեն աստ՝ մցիօ, այսինքն վերառումն կամ վերացումն» («Բացատրություն շարականաց», էջ 484):

Մեր հին ձեռագրերի մեջ հանդիպում ենք փոխումն, ննջումն ձևերին, իսկ ընդհանրապես գործածվում է վերափոխումն ձևը, խոսացնելով և՛ հունական և՛ լատինական ձևերը մեկ բառի մեջ:

Հույներն ու լատինները այս տոնը կատարում են օգոստոսի 15-ին, «յո՛ր օր և բերէ ամիսն»: Ե՛սկ մենք հավանաբար Շնորհալի ժամանակին է, որ եթե ոչ դեռ ավելի ետքը, 15-ի մերձավորագույն կիրակին սովորությունը ըրած ենք կատարել զայն, ոչ միայն երեք՝ ինչպես եղած է առաջ, այլ ինն օրեր երկարաձգելով տոնին շարունակությունը» (Թորգոմ պատրիարք, «Սուրբք և տօնք», էջ 309):

Վերափոխման առաջին օրվա կանոնի շարականն է՝ «Այսօր ժողովեալ սրբոցն ի միասին», ընծայված Մ. Խորենացուն, որտեղ սրտառու կերպով պատմվում է այն մասին, որ «առաքեալք և սուրբ կուսանքն... հավաքված, լուսապայծառ լապտերով Ս. Կույսին դնում են «առ դրանն գերեզմանին, սպասէին և ակն ունէին Տեառն», իսկ Տերը, «եկեալ բազում հրեշտակօք և ամպեղէն կառօք, տանում, փոխադրում է Ս. Կույսին «յերկինս», «յեօթնաստեղեան խորանս», «ի լոյսն անստուեր», «ի յառազաստ անապական յանմտանելին»:

Աստվածածնի «Կանոն երկրորդ ատուրն»
և «Կանոն երրորդ ատուրն շարականները»
«Այսօր զանճառելի ծննդեան քո, Տէր»-ը և
«Այսօր հրաշափառ կոչմամբ»-ը գրել է Ն.
Շնորհալին, որը միաժամանակ «արդեն գո-
յություն ունեցող եօրայա տոնախմբությունը
վերածեց իննօրյայի, կարգադրելով, որ երեք
օրերու շարականներու և ընթերցումներու
կարգը երիցս կրկնվի մնացյալ վեց օրերուն
մեջ»:

Աստվածածնի վերափոխման տոնի հետ
առնչվում է նաև Ս. Կույսի պառկելի հիշա-
տակը: Ըստ ավանդության, առաքյալները,
միաթափելու համար Բարթողիմեոս առաք-
յալին, որ Ս. Կույսի թաղման ներկա չէր կա-
րողացել լինել, նրան նվիրում են այն կեն-
դանագիր պառկեքը, որը Ս. Կույսը օրհնե-
լուց հետո հանձնել էր Հովհաննես ավետա-
րանչին: Բարթողիմեոս առաքյալը, ըստ
հայկական զրույցների, այդ նկարը բերում
է Հայաստան իր քարոզության և առաքելու-
թյան ժամանակ և պահում Անձևացյաց գա-
վառի Դաբբեոց քառ կոչված վայրում, որ-
տեղ հիմնում է նաև առաջին հայ կուսանաց
վանքը՝ Հոգվոց կամ Հոգյաց կոչված, պահ-
պանելու համար Աստվածածնի պատկերը:

Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, իր
«Սուրբ և տօնք» աշխատության մեջ (էջ
311), վկայում է, որ «մինչև վերջը կշարու-
նակվեի պատկերին ուխտավորությունը,
հակառակ որ չկար ան ի միջի, զի կավան-
դեին, թե հալածողաց երեսնս պահելու հա-
մար զայն՝ հյուսած էին պատի մեջ»:

Մեր եկեղեցական օրացույցում Աստվա-
ծածինն ունի նաև «Գիտ գօտույ» և «Գիտ

տփռյ» տոները: «Տիրամոր մարմնական
մասունքներու շփոթությունը հավատացյալ-
ներու երկյուղածությունը ուղղեց դեպի ա-
նոր սեփական իրեղենները, որոնք հալածան-
քի դարերուն թաքուցված լինելով, հետո
երևան եկան» («Սուրբ և տօնք», էջ 311):
Դրանցից են Աստվածածնի գոտին կամ կա-
մարը և փոքրիկ տփիկը կամ արկղիկը, ո-
րի մեջ պահվում էր Ս. Կույսի գլխանոցը:

Այս երկու տոները կամավոր էին:
Դրանք Հայ Եկեղեցու մեջ Աստվածածնի
տոների շարքում տեղ են գրավել ԺԸ դա-
րում միայն, Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի
հրատարակած Տոնացույցում:

Աստվածածնի նկատմամբ Եկեղեցու
տաժած հարգանքն ու սերը նախապես ար-
տաշահայտվում էր Փրկչի տերունի կամ տե-
րունական տոների հետ խառն հիշատակու-
թյամբ: Ե դարից հետո է միայն, որ եկեղե-
ցական Տոնացույցներում սահմանվում են
ուրույն հանդիսություններ. և ուխտագնա-
ցություններ Ս. Կույսի կյանքի զանազան
դրվագների և հիշատակների համար:

Եկեղեցին դաստիարակչական նպատակ-
ներով մեծարում է Ս. Կույսի հիշատակը
որպես առաքինի, հավատարիմ կնոջ, ազ-
նիվ, անձնագոհ մոր, մարդեղության խոր-
հորդի մեջ դիմելով միշտ նրա միջնորդու-
թյանը և բարեխոսությունը. «Մայր Սուրբ
սքանչելի Լուսոյն..., աղաչեա..., զի լուս-
ցին պատերազմունք, դադարեսցին յարձակ-
մունք թշնամեաց, տնկեսցի սէր և արդա-
րութիւն ի յերկրի»:

Ա. Հ.

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ Ո Ւ Մ

ՀՈՒԼԻՍԻ 17-ին, ԿԻՐԱԿԻ, Մայր Տաճարում սուրբ պատարագ մատուցեց արժանապատիվ Ս. Մկրտիչ ավագ քահանա Մկրտչյանը: Սուրբ պատարագին ներկա էին ԱՄՆ-ից, ՄԱՌ-ից և Լիբանանից Հայրենիք ժամանած ուխտավորներ, որոնք սուրբ պատարագի վերջավորության հաղորդվեցին:

ՀՈՒԼԻՍԻ 22-ին, ՈՒՐՐԱԹ, վարդավառի տոնի առթիվ, Ստեփանավան մեկնեց գերաշնորհ Ս. Վարդան սրբազանը՝ տեղի Ս. Սարգիս եկեղեցում պատարագելու և հավատացյալներին Բանին կենաց քարոզությամբ մխիթարելու համար: Սրբազանին ընկերակցում էր բարեշնորհ Հակոբ սարկավագ Պողոսյանը:

ՀՈՒԼԻՍԻ 24-ին, ԿԻՐԱԿԻ, «Վարդավառ, պայծառակերպութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»:

Մայր Տաճարում եպիսկոպոսական հանդիսավոր սուրբ պատարագ մատուցեց լուսարարապետ գերաշնորհ Ս. Սահակ արքեպիսկոպոս Տեր-Հովհաննիսյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզեց օրվա տոնի մեծ նշանակության մասին:

Սուրբ պատարագին ներկա էին ԱՄՆ-ից և Միջին Արևելքի երկրներից Հայրենիք ժամանած հայ ուխտավորներ:

ՀՈՒԼԻՍԻ 30-ին, ՇԱՐԱԹ, «տօն սրբոցն Թադէոսի առաքելոյն և Սանդիստոյ կոստին»:

Մայր Տաճարում սուրբ պատարագ մատուցեց արժանապատիվ Ս. Հակոբ քահանա Հակոբյանը:

ՀՈՒԼԻՍԻ 31-ին, ԿԻՐԱԿԻ, Մայր Տաճարում սուրբ պատարագ մատուցեց արժանապատիվ Ս. Հակոբ քահանա Հակոբյանը:

ՀՈՒԼԻՍԻ 31-ին, ԿԻՐԱԿԻ, 15 օր ծովափում հանգստանալուց հետո, Մայր Աթոռ վերադարձան Հոգևոր Ճեմարանի Գլխարանի շըրջանավարտ սարկավագները, որոնք հաջորդ օրն իսկ սկսեցին իրենց դիպլոմային աշխատանքներին:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ 7-ին, ԿԻՐԱԿԻ, Մայր Տաճարում սուրբ պատարագ մատուցեց արժանապատիվ Ս. Հովհաննես քահանա Մարությանը:

Սուրբ պատարագին ներկա էին Հայրենիք ժամանած ուխտավորներ, որոնք նաև հաղորդվեցին:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ 13-ին, ՇԱՐԱԹ, «տօն Շողակաթի Սրբոյ էջմիածնի ըստ տեսիլան Սրբոյն Գրիգորի կուսաւորչին»:

Մայր Տաճարում սուրբ պատարագ մատուցեց արժանապատիվ Ս. Հովհաննես քահանա Մարությանը:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ 14-ին, ԿԻՐԱԿԻ, «Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի»:

Մայր Տաճարում սուրբ պատարագ մատուցեց հոգեշնորհ Ս. Հուսիկ վարդապետ Սանթրյանը:

Հավարտ սուրբ պատարագի, Մայր Տաճարի լուսարարապետ գերաշնորհ Ս. Սահակ արքեպիսկոպոս Տեր-Հովհաննիսյանը կատարեց «օրհնութիւն խաղաղոյ», ըստ Ճաշոց գրքի ցուցմունքների:

Օրվա տոնի առթիվ Մայր Տաճար ուխտի էին եկել բազմաթիվ ուխտավորներ:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ 15-ին, ԵՐԿՈՒՇԱԹԻ, «Յիշատակ մեռելոց»:

Մայր Տաճարում պատարագեց արժանապատիվ Տ. Մկրտիչ ավագ քահանա Մկրտչյանը:

Հավարտ սուրբ պատարագի, լուսարարապետ սրբազան հոր նախագահությամբ, կատարվեց «Հոգեհանգիստ վասն համօրէն ննջեցելոց»:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ 17-ին, ՀԻՆԳՇԱՐԹԻ, մի ամիս Սոչիում հանգստանալուց հետո, կազ-

դուրված Մայր Աթոռ վերադարձավ Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ գերաշնորհ Տ. Եզնիկ եպիսկոպոս Ազնավուրյանը:

ՀՈՒԼԻՍ ԵՎ ՕԳՈՍՏՈՍ ԱՄԻՍՆԵՐԻՆ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին այցելեցին բազմաթիվ հայ և օտար ուխտավորներ, տուրիստներ և հյուրեր, որոնք եղան Մայր տաճարում, և կեղեցական արվեստի թանգարանում և մեկնեցին լավագույն տպավորություններով:

Պ Ա Տ Մ Ա - Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԵՐՅԱՆ

(Առաջնորդական փոխանորդ
Արարատյան քեմի)

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՁԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ԱՌԱՋԻՆ ՆԱԽԱՓՈՐՁԵՐԸ

Տասնհինգերորդ դարի հիսունական թվականներին տպագրության Գուտենբերգյան գյուտը, խոշոր հեղաշրջում առաջացնելով եվրոպայում, լայն հնարավորություն բացեց միաժամանակ ժողովուրդների իմացական զարգացման, առաջադիմության և մշակութային փոխհարաբերությունների պատմության մեջ:

Տպագրության գյուտը տեղի է ունեցել 1455 թվականին Գուտենբերգի միջոցով Գերմանիայում: Նրա նշանակությունը շատ շուտ է գնահատվում և տպագրությունն սկսում է արագ տարածվել եվրոպայի գանազան մասերում: Գյուտից ընդամենը 9 տարի անց, տպագրությունը մտնում է Իտալիա, 15 տարուց հետո՝ Ֆրանսիա, 18 տարուց հետո՝ Հոլանդիա և հաջորդաբար եվրոպական այլ երկրներ: Եվրոպական պետությունները, գիտական, հասարակական հաստատությունները հովանավորում էին իրենց երկրներում բացված տպարանները: Այսպիսի պետական հաստատություններ չկային Հայաստանում ժամանակի քաղաքական, տնտեսական անբարենպաստ պայմանների պատճառով:

Սակայն «հայ մարդու որոնող միտքը ճգնում է դեպի Գուտենբերգի հրաշագործ գյուտը, տիրանում է նրան այնպիսի մի եղանակով, որ հրաշքի նման մի բան է թվում և հիացնում է դիտողին, զնելով նրա առջև

հայ ժողովրդի ճակատագրի ամենահուզիչ և ամենահուսահատ երևույթներից մեկը: Տպագրության գյուտից հաղիվ մի 57 տարի անցած հայերն ունեին իրենց տպարանը, իրենց տպագրած գրքերը: Այդպիսով նրանք առաջավոր էին հանդիսանում ոչ միայն իրենց շրջապատող բոլոր ազգերից, այլև մի քանի քաղաքակիրթ երկրների վերաբերմամբ» (Լևո, «Հայոց Պատմություն», Երևան, 1946 թ., էջ 224—225):

Հայկական առաջին տպագրությունները, ինչպես հայտնի է, տեղի են ունեցել Վենետիկում, ուր այդ օրերին գործում էին մոտ 200 տպարաններ: Այսպես, 1512—1513 թվականներին, «վասն հայկական 961 թուականին», Հակոբ Մեղապարտի ձեռքով, Վենետիկում լույս են ընծայվում գրքեր, որոնց մասին դժբախտաբար չունենք սպառիչ տեղեկություններ:

Հայկական առաջին տպագրությունները կատարվել են D.I.Z.A. սկզբնատառերը կրող իտալական տպարանում, բայց հայ աշխատակիցների օգնությամբ, «որոնց գուցե պատկանում էր և ամբողջ նախաձեռնությունը» ըստ Լեոյի, որովհետև Վենետիկում կար հոծ հայկական գաղութ: 1512—1513 թվականներին Վենետիկում տպագրվում են հինգ գրքեր՝ «Պարզատումար», «Պատարագատուրը», «Ուրբաթագիրք», «Աղթարք» և «Տաղարան»: Գրքեզին Լևոնյանը, իր «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը» արժեքավոր աշ-

խատուիցյան մեջ (Երևան, 1958 թ., էջ 40—46) հանգամանորեն խոսում է հայերեն անգրանիկ տպագրված հիշյալ հինգ գրքերից յուրաքանչյուրի մասին:

Մինչև 1565 թվականը, մոտավորապես կես դար, Վենետիկում այլևս չեն հիշվում հայերեն տպագրություններ:

Երկրորդ հայը, որը Վենետիկում զբաղվել է հայերեն տպագրությամբ, Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսի (1567—1576 թ. թ.) կողմից 1563 թվականին, քաղաքական առաքելությամբ Հռոմ ուղարկված Աբգար դպիր Թոխատեցին է: Նա Հռոմում Պիոս Դ պապին է հանձնում Միքայել Սեբաստացու գրություններն ու ընծաները: Պապը լսելով Աբգարի «իմաստուն խոսքերը», առաջարկում է նրան նախ «ի գիր մատուցանել հայոց դավանանքը»: Աբգար Թոխատեցին, սակայն, ինչպես հայտնի է, հաջողություն չունեցավ Պիոս Դ պապի մոտ որպես Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի դեսպան, ապա անցավ Վենետիկ և 1564 թվականին նոր տառեր ձուլել տալուց հետո, 1565 թվականին հրատարակել տվեց, Միքայել կաթողիկոսի հանձնարարությամբ, հայերեն պատկերազարդ մի «Սաղմոսարան» և «Խառնափնիք», ընտիր և վստահելի տեքստից: Ինչպես շակոբ Մեղապարտի, նույնպես և Աբգար Թոխատեցու հրատարակությունները առաջին հայ տպագրության հազվագյուտ օրինակներից են:

Կաթողիկական խիստ գրաքննությունը այնուհետև Վենետիկում կապում է Աբգար Թոխատեցու ձեռքերը: Նա ցանկանում էր նաև տպագրել եկեղեցական այլ գրքեր, բայց անհաղթահարելի դժվարությունների հանդիպելով, թողնում է Վենետիկը և 1567 թվականին, իր տպարանական պարագաները հետն առած, գնում է Կոստանդնուպոլիս, որտեղ սկսում է իր տպագրական գործունեության երկրորդ շրջանը: Կոստանդնուպոլսում նա տպագրում է յոթը անուն գիրք՝ «Փոքր քերականութիւն կամ այբբենարան» (1567 թ.), «Ժամագիրք կամ աղօթամատոյց» (1568 թ.), «Տօնաքոյց» (1568 թ.), «Պարզատումար» (1568 թ.), «Տաղարան» (1568 թ.) և «Մաշտոց» (1569 թ.): Այսպիսով, Կոստանդնուպոլիսը հանդիսանում է հայկական տպագրության երկրորդ օջախը:

1570—1580-ական թվականներին հայկական տպագրությունը մուտք է գործում Հռոմ, պապի հովանավորության տակ, «Ժառանգելու համար բացառապես կրոնական պետքերին և քաղաքական նպատակներին» (Լեո, «Հայոց պատմություն», Գ, էջ 227): Ապա հայկական տպագրությունը մուտք է գործում Մարսել, Փարիզ, Լիվոռնո, Ամստերդամ:

1512—1580-ական թվականներին հայ տպարանների գործունեությունները «երևում են, անհաստատ, տատամսական և շատ աղքատ էին, որպես սկզբնական գործեր: «Հայկական տպագրության սկզբնավորությունից,— ինչպես ճիշտ կերպով նշել է Լեոն,— անցել էր հարյուր տարի և ավելի, բայց այդ հիմնարկությունը դեռ գտնվում էր սաղմնային դրության մեջ» («Հայոց պատմություն», Գ, էջ 438):

Ժէ դարի առաջին քառորդը նոր հնարավորություններ է ստեղծում հայկական տպագրության զարգացման համար: Տվյալ ժամանակաշրջանին հայկական տպագրությունը նորից զարգանում է Մայր Հայրենիքից հեռու, արևմտյան մի շարք երկրներում, մեր երկրի տնտեսական, քաղաքական ողբալի վիճակի հետևանքով: Որով, առաջվա նման, հայ տպագրությունը ժէ դարում նույնպես զարգանում է Եվրոպայի մի շարք հայկական գաղութներում:

Մեր եկեղեցական մատենագրության մեջ այդ շրջանին հիշվում է Սրապիոն կաթողիկոսը (1603—1606 թ.թ.), լուսամիտ, ուսումնասեր և անձնազոհ մի եկեղեցական, որը մտածում էր զբաղվել հայկական տպագրությամբ և Հայաստանում հիմնել առաջին հայկական տպարանը: Բայց լուսամիտ կաթողիկոսը աչքերը փակում էր և իր սրտի ջերմ փափագի իրագործումը կտակում իր աշակերտ Գրիգոր Կեսարացուն, որը ժամանակի զարգացած հայ եկեղեցականներից էր, հմուտ գրաբարագետ և բանաստեղծ. «էր վկայեալ յամենեցունց և յոյժ հմուտ աստուածայնոց Հին և Նոր Կտակարանաց, նաև տեղեակ արտաքնոցն հանճարաց» (Ա. Ալպոյաճյան, «Գրիգոր Կեսարացի պատրիարք և իր ժամանակը», «Սիոն», 1937 թ. օգոստոս, էջ 253):

Դժբախտաբար Գրիգոր Կեսարացին ևս չկարողացավ իրագործել իր ուսուցչի՝ Սրապիոն կաթողիկոսի ցանկությունը: Այս բախտը վիճակվեց Սրապիոնի աշակերտ, Գրիգոր Կեսարացու աշակերտակից Հովհաննես Անկյուրացի վարդապետին, որը հայ տպագրությամբ զբաղվող երրորդ անձնավորությունն է: Անկյուրացին, ինչպես ինքն է վկայում, ծանոթ էր, «եթէ կարդալով և եթէ լեզուաւ» («Պատմություն հայ տպագրութեան», Վենետիկ, 1895 թ., էջ 89), լատին լեզվին և դպրության: Հռոմի Պրոպագանդայի արխիվներում Հովհաննես Անկյուրացին կոչվում է «Զովաննո Մոլինոյ»: Անկյուրացին մեկնում է Հռոմ, ձեռնարկում տպարանական նախապատրաստական աշխատանքներ, չորս տարի տառապանքներ է կրում, «զոր չէ հնար ի գիր արկանել»: Այնուամեն-

նայնիվ նա առանձնապես պատրաստել է տալիս նոր հայկական տառեր և ծաղկագրեր, հատկապես Աստվածաշնչի տպագրության համար, Սրապիտոն կաթողիկոսի ցանկությունները իրագործելու ազնիվ մտադրությամբ: «Տեսանելի,— գրում է նա,— զպակասութիւն գրեանց Ազգիս Հայոց, և վարանէի ի մօտի, եթէ զինչ հնար լինի բազմանալոյ Հին և նոր Կտակարանաց» («Պատմութիւն հայկական տպագրութեան», էջ 80—81):

Ուրեմն, Հովհաննես Անկյուրացին առաջին եկեղեցականն էր, Ս. Էջմիածնից ուղարկված Եվրոպա՝ Աստվածաշնչի հայերեն տպագրության համար. նա Եվրոպայում տեսել էր այդ հույժ կարևոր և դժվար ձեռնարկի տպագրական բոլոր անհրաժեշտ նախապատրաստությունները, բայց կաթողիկոսի խիստ գրաքննության և մանավանդ Հռոմի Պրոպագանդայի դպրոցի մեքենայությունների հետևանքով չէր կարողանում իրագործել իր ազնիվ մտադրությունը:

Հովհաննես Անկյուրացին Վենետիկում, 1642—1643 թվականներին տպում է մի «Սաղմոս» և ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի»-ն: Եվ «այսքանով էլ սահմանափակվում է Հովհաննես Անկյուրացու տպագրական գործունեությունը» (Լեո, «Հայոց պատմություն», Գ, էջ 440):

Այստեղ պետք է խոսել նաև Ազարիա Զուղայեցի կաթողիկոսի (1584—1601 թ. թ.) հայերեն Աստվածաշունչ տպագրել տալու ցանկության մասին:

Բարգեն կաթողիկոս Կյուլեսերյանը իր «Պատմություն Կաթողիկոսության Կիրիկիո» (Անթիլիաս, 1939 թ., էջ 150—151) աշխատության մեջ Ազարիա Զուղայեցու մասին գրում է, որ նրա «կյանքը անդադրում գործունեություն մը եղած է իբրև ուսուցիչ և կաթողիկոս և որպես պայծառ դեմք՝ Հայ եկեղեցվո իրեն ժամանակակից նշանավոր վարդապետներու շարքին մեջ, թե՛ իր գիտությունը և թե՛ իր կաթողիկոսական բազմերանգ գործունեությամբ»:

Զուղայեցին վերսկսում է եկեղեցական հարաբերությունները Վատիկանի հետ: 1565 թվականի ապրիլին նա նամակ է գրում Գրիգոր ԺԳ պապին և պատգամավորություն է ուղարկում Հռոմ: Նամակում Զուղայեցին շնչալից գնում է նաև հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության վրա. «...նա առաւել կ'ուղարկեմք ի հետն զասացեալ Գրիգոր սարկաւազն քանի մը տղայով վասն ուսման ի դասատունն և Աստուածաշունչ գրքով մը հայոց, վասն զի քո Սրբութիւնդ հրամայեցցէ որ պատմուի ի պէտս ամենայն Ազգիս Հայոց: Բայց զԳրիգորն առաւել պատմալին համար կու զրկեմք»:

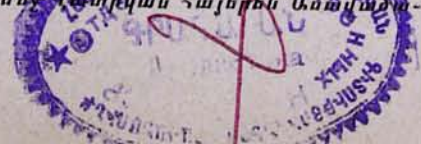
Օրմանյան սրբազանը նույնպես հաստատում է, որ Ազարիա Զուղայեցու Հռոմի հետ վերսկսած եկեղեցական հարաբերությունների հիմնական նպատակներից մեկն է եղել մանավանդ Աստվածաշնչի տպագրությունը: «Առավել պատմալի համար և Աստվածաշունչ մըն ալ կըրկէ քստ այնմ տպագրելու համար» («Ազգապատում», Բ, Կոստանդնուպոլիս, 1914 թ., էջ 228):

Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ Հ. Գրիգոր Գալեմբարյանը «Հանդես ամսօրյա»-յի 1914 թվականի հունվարի համարում տպագրել է մի հոդված «Հայ Աստվածաշնչի տպագրության քանքերը Ոսկանեն հառաջ» վերնագրով, որտեղ Հռոմի Պրոպագանդայի արխիվից վերցնելով, ամբողջությամբ տպել է Ազարիա Զուղայեցու նամակը ուղղված Գրիգոր ԺԳ պապին: Հոդվածում Հ. Գ. Գալեմբարյանը իրողը փորձում է ապացուցել այդ նամակով Ազարիայի հպատակությունը Հռոմի պապին:

Բարգեն կաթողիկոսը ճիշտ հակառակ տեսակետն է ապացուցում: Նա գրում է. «Ազարիա Զուղայեցին իբրև ուղղափառ և հավատարիմ վարդապետ Հայաստանյայց եկեղեցվո, իրեն արժանի տեղը տալու համար Կիրիկիո Կաթողիկոսության Աթոռին վրա Հռոմի հետ իր մշակած հարաբերություններուն մեջ, շատ զգուշավոր եղած է և միայն աշխատած է օգտվիլ որևէ կերպ պապական իշխանության ճոխութենեն և դյուրություններեն, ինչպես որ կտեսնվի իր վավերական մեկ գրութենեն, զոր ուղղած է Գրիգոր ԺԳ պապին»:

Ինչպես կտեսնվի առ Գրիգոր ԺԳ պապ ուղղված նամակին ամփոփումեն, Ազարիա հնարավոր զիջումներ ըրած է Վատիկանին՝ անկեց քաղաքականպես և նյութական օգտվելու հույսերով, և փորձի համար ալ միայն հայերեն Աստվածաշունչ մը տպագրելու առաջարկն ըրած է պապին, այլ նաև քանի մը տղա զրկած է որ կրթվին, իհարկե այն նախատեսությամբ, որ անոնք ստրկվելով տիրող լեզուն և ուսումնասիրելով Հռոմի եկեղեցին և պապությունը, օգտակար ծառայություններ պիտի ընեին Կիրիկիո Կաթողիկոսարանին մեջ:

Թե ի՞նչ եղավ այս խնդրանքներուն արդյունքը, այդ մասին լուռ է պատմությունը և այդ լուռությունը նշանակալից է ինքնին, այսինքն՝ Լեոնարդոյի պատմությունները Վատիկանի ուժին և հնարավորության մասին իր ըրած խոստումներն հարստահարյալ հայության վիճակը բարձրացնելու կողմեն, հարկավ Ազարիային և իր կալիստոսներուն բերնին ջուրերը վազել տվին, բայց իրականության մեջ Վատիկան հայերեն Աստվածա-

«Սա էր այդ հեղափոխության հզոր ստիկոսական աստուածաբան՝ հմուտ Հին և Նոր աստուածային Կտակարանաց, դստ իրեն տեսին ջուղայեցիք լցեալ և ակադեմիալ երկնածիր շնորհօք, և յորդահոսան իմաստութեամբ, նաև քննեցին իսկ զամբիծ և զուղիղ աստուածահանոյ վարս նորա՝ կողեցին զնա ի պատիւ առաջնորդութեան» (հաշատուր արեղայի Զուղայեցու, «Պատմութիւն պարսից», զայի Զուղայեցու, Բարգեն վարդապետ Աղա-վելյանցի, Վաղարշապատ, 1905 թ., էջ 116—117)։

Եվ ահա այս լուսավոր մարդը՝ հաշատուր Կեսարացին, տեսնելով պարսկահայերի տընտեսական առավել բարձր վիճակը համեմատած այդ օրերին Հայաստանում տիրող ընդհանուր տխուր կացութեան հետ, ցանկանում է Ամենափրկիչ վանքը դարձնել հայ Դշակույթի և արվեստի վառ օջախ, և մտածում է դպրոցի, գրադարանի կողքին հիմնել նաև առաջին տպարանը Պարսկաստանում։ Եվ ահա 1639 թվականին Նոր-Զուղայում լույս է տեսնում «Հարանց վարք» անունով գիրքը։

«Հրաշալին այն չէ, որ Արեմենյան և Սասանյան շահերի հայրենիքն այժմ տպագրված գրքեր էր ուղարկում աշխարհին, այլ այն, որ Նոր-Զուղայի տպարանը ամբողջովին շինվել էր տնային միջոցներով։

Հաշատուր վարդապետը ոչ ոքից չէր սուղորել տպագրական արվեստը։ Այսպես էին և նրան շրջապատողները։ Բայց նրանք կարողացան բնատուր խելքով ըմբռնել, թե ինչ է պահանջվում, և փորագրեցին տառեր, շինեցին մամուլ, մինչև իսկ թուղթն էլ պատրաստեցին տեղի ու տեղը, շարեցին, տպագրեցին։ Ասել հարկավոր չէ, որ այդպիսի ինքնահնար միջոցներով գլուխ բերած գործը խոշոր պակասություններ պիտի ունենար։ Եվ իրոք, Նոր-Զուղայի այդ անդրանիկ տպագրությունը տգեղ էր ու անկատար, աշխատավորների անմտությունն էր ցույց տալիս։

Բայց պակասությունները ոչինչ են այն փաստի առաջ, որ այդ բոլոր պատրաստված էր հայ մարդու ձեռքերով, Ասիայում, առանց մասնագետ վարպետների ցուցմունքների և աջակցության։ Միայն դեպի գործն ունեցած խանդավառ սերը կարող էր գրգել հաշատուր վարդապետին և նրա օգնականներին հանձն առնել այդքան ծանր աշխատանք, չհուսահատվել հազարավոր դժվարություններից։ Գրքի հիշատակարանը թողնում է գեղեցիկ տպավորություն։ Դուք երևակայում եք մահմեդական աշխարհի մի հեռավոր անկյունում շինված քրիստոնեական վանք, ուր հոռում է գաղափարական

գործունեությունը։ Մտածում են, ծրագրեր են կազմում, թե ինչպես անեն, որ լույս ստանա դժբախտ ժողովուրդը Հայաստանում և ինչպես ստեղծեն այն գործիքը, որ այդ լույսի տարածողն է։ Հավաքված են հոգևորականներ և աշխարհականներ, ծեր ու երիտասարդ, քահանա ու վարդապետ, աշակերտ ու վարպետ, բաժանել են աշխատանքը և գործում են մեծ համբերությամբ։ Անտարքեր ու անմասնակից չէ նույնիսկ ծերունի խոհարար Տեր Հուսիկը, նա էլ օգնում է եղբայրներին։ Նայելով շրջապատող պարսկական իշխանության, մտաբերելով, որ այդ աշխատավորներից շատերը տարիներ առաջ բռնությամբ հեռացված էին իրենց հայրենի հողից և արտասուքներով էին թրջում այն երկար ճանապարհը, որ վերջը բերեց հասցրեց նրանց այստեղ։ Երևելով, թե որպիսի հույսերով և սրբազան ակնածությամբ են այդ մարդիկ պատվում իրենց ձեռքով շինած անարվեստ, կոպիտ մամուլի շուրջը, դուք հիշում եք Ֆրանսիական պատմաբան Միլլենին, որը 19-րդ դարի առաջին կեսից հիացմունքով նայում էր 16-րդ դարի Վենետիկյան մեծ տպագրիչների դաժան աշխատություններին և բացականչում էր՝ «Սուրբ գործ» (Լեո, «Հայոց պատմություն», Գ, էջ 440—441)։

Հաշատուր վարդապետը միջոցներ է ձեռք առնում կատարելագործելու համար իր հիմնած տպարանը։ Այդ իսկ մտադրությամբ 1639 թվականին, երբ տպագրվում էր «Հարանց վարք»-ը, նա եվրոպա է ուղարկում իր աշակերտ Հովհաննես վարդապետ Զուղայեցուն, տպագրական արվեստի մեջ հմտանալու և նոր տեսակի հայ տառեր պատրաստելու համար։ Կեսարացու ավագ մտահոգությունն էր Աստվածաշնչի տպագրությունը։

Ամենափրկչյան տպարանը կանգ չի առնում։ «Հարանց վարք»-ից անմիջապես հետո տպագրության է հանձնվում «Ատենի ժամագիրք»-ը, որ լույս է տեսնում ՌՂԱ (1642) թվականին։ «Այս գրքի տառերն ուրիշ են, խոշոր տեսակի, այստեղ երևում է նաև գլխատառերի մի նոր կոմպլեկտ և, բացի թուղնագրերից, գիրքը զարդարված է և կիսախորաններով։ Թուղթը համեմատաբար ավելի լավ է (ունի Երևանի Հանրային գրադարանը)» (Գ. Լևոնյան, «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը», էջ 87 և 88)։

«Հարանց վարք»-ը, — ինչպես բնորոշում է Գ. Լևոնյանն իր նույն աշխատության մեջ (էջ 87), — մի մեծագիր, երկսյուն տպագրություն է 703 էջ, անարվեստ տառերով տպագրվել է 500 օրինակ, բայց ունի գլխագրեր, թուղնագրեր և երկու տեսակի գլխատա-

ներ: Այդ հրատարակությունից մի օրինակ ունի Երուսաղեմի հայոց վանքի գրադարանը և մի քանի օրինակ Երևանի Պետական Հանրային գրադարանը»:

Այս հրատարակությունից ունի նաև Մատենադարանը 7 օրինակ, Պետական գրադարանը 3 հատ և մի օրինակ էլ կար մեզ մոտ, որը ձեռք էինք բերել պարսկահայ ներգաղթողներից, մեր սեփական միջոցներով և ուրախությամբ նվիրել ենք Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գրադարանին:

Հովհաննես վարդապետ Զուղայեցու ճանապարհորդությունը, ըստ Լեոյի և Լևոնյանի, տևում է հինգ տարի: Հիմնականում նա մնում է Վենետիկում՝ ուսումնասիրելու տպագրական արվեստը, ապա անցնում է Հռոմ, Աստվածաշնչի տպագրության համար ավելի հմուտ վարպետներ գտնելու և հայերեն նոր տառեր ձևելու տալու համար: Հովհաննես վարդապետի առաջ նորից Պրոպագանդան արգելքներ էր հարուցում, նա չէր կարող թույլ տալ, որ իր զբոսի տակ մի «հերձվածող Եկեղեցու» վարդապետ տպարան կազմի, թեև նա լայնոր մնար Իտալիայի ուղղափառ հոգի վրա, այլ պիտի գնար մի հեռավոր և խավար երկիր» (Լեո, «Հայոց պատմություն», Գ, էջ 441):

Այնուամենայնիվ Հովհաննես վարդապետը, երկու տարի մնալով Հռոմում, ձեռք է բերում հմուտ վարպետներ, պատվեր է տալիս հայերեն նոր տառեր և տեղափոխվում Լիվոռնո քաղաքը, ուր արդեն գոյություն ունեւ հայ վաճառականական մի գաղթականություն: Գաղութն օգնում է վարդապետին: Հովհաննես Զուղայեցին, 3 տարի 3 ամիս շարժարվելուց հետո, պատրաստել է տալիս հայերեն նոր տառեր և 80 օրում, 1643 թվականին, տպագրում մի «Սաղմոս», որի հիշատակարանում պատմում է իր կատարած գործի և հանուն լուսավորության կաթոլիկներից կրած տառապանքների մասին: Հիշատակարանից երևում է, որ Հովհաննես վարդապետը պատրաստել տվեց նաև զանազան մեծություններ տառեր, տպագրական բաղմաթիվ զարդեր, նույնիսկ նոսրաներ՝ հայկական երգերի և շարականների տպագրության համար:

Ըստ Կալկաթայի «Ազգասեր» շաբաթաթերթի վկայության (տե՛ս 1845 թ. № 2 և 4), Հովհաննես վարդապետը ձեռնամուխ է լինում իր բուն գործին՝ Աստվածաշնչի տպագրական աշխատանքին, 1650 թվականին, որ, սակայն, ըստ «Ազգասեր»-ի վկայության, կիսատ է մնում:

Ըստ Գ. Լևոնյանի վկայության և, Հովհաննես վարդապետ Զուղայեցին, այդ ժրջան տպագրիչը, Աստվածաշնչի տպագրության գործին ձեռնամուխ է լինում: Գործն

սկսում է, բայց հազիվ մի քանի մասով տպագրած, ստիպված է լինում թողնել ամեն ինչ և փախչել էջմիածին (էջ 90):

Նաշատուր արեղա Զուղայեցին, իր «Պատմություն Պարսից» աշխատության մեջ (էջ 121), Նոր-Զուղայում Աստվածաշնչի տպագրության աշխատանքների մասին պատմում է հետևյալը.

«Իսկ ի մէջ Ազգիս Հայկազեան՝ նախ ի Նորս Զուղա սահմանեցին զտպագրատուն, որպէս զտարազ օրինակին ի վեր անդ գրեցաք. բայց գիրն, և մեկանն և թուղթս սակա տհասութեանն սակաւութ իմիք ապականեալ որպէս յայտնապէս երևի արդեօք ի տպեալ գրեանցն:

Ուր և ընդ բազում գրեանց՝ որք տպեցին. սկսան ընդ որոց և տպել զԱստուածաշունչ գիրն, այլ վասն մեղաց մերոց մնաց թերակատար, որպէս կայ մինչև ցայսօր ի միջի մերում սա կարի լաւագոյն ունենալով զթուղթն, և զգիրն քան զառաջին տպեալ գրեանսն»:

Աստվածաշնչի առաջին տպագրությունը գլուխ բերվեց, այսքան տեղագրին նախափորձերից հետո, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հովանավորությամբ, Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի (1655—1680 թ. թ.) նախաձեռնությամբ, Մայր Աթոռի միաբան Ոսկան վարդապետ Երևանցու ջանքերով և հսկողությամբ:

Նաշատուր արեղան իր հիշյալ աշխատության մեջ (էջ 121—122) վկայում է, որ Ոսկան վարդապետը «մի էր յիմաստնայեղց աշակերտաց Տեառն խաշատրոյ մեծի վարդապետին, ի ժամանակս Յակոբու Հայրապետի՝ որոյ հրամանաւ զնաց ի յԱմստեղութում, այս է՝ Մարդաս, որ է անուանի մայրաքաղաք յԱրեւմուտս՝ ի Հոլլանդիայ գաւառի... Ուր զնացեալ սա՝ երջանկափայլ վարդապետն Ոսկան՝ այնպէս զարմանալի և գեղեցկագոյն գիր յօրինեաց, ըստ որում և հաւաստեալ յայտնի իսկ է արդեօք ի յՈսկան վարդապետի տպեալ Աստուածաշնչոյն, որ գրեթէ՝ ո՛չ Վանանդեցւոյն, ո՛չ Մխիթարայ Աբբային, և ո՛չ Թուրքուճու, և կամ թէ այլոց տպեալ գրեանքն կարեն լինել նմին աղախեալք»:

ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՐԵՎԱՆՑԻՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆ
ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հակոբ Զուղայեցին մեր լուսամիտ և հայրենասեր հայրապետներից մեկն է եղել, որը գահ բարձրանալուն պես, 1655 թվականին, առանձին հոգատարություն է դարձնում հայկական տպագրությանը, ինչպես այս մա-

սին վկայում է նաև Լևոն («Հայոց պատմութիւն», Գ, էջ 443):

Օրմանյան սրբազանը գրում է, որ Հակոբ Զուղայեցու հիմնական ծրագիրներից մեկն է եղել տպարան հաստատել Մայր Աթոռում:

«Այդ կենսական գործը Միքայիլ կաթողիկոսի հովանավորությամբ և Արգար Եվդոկիացիի ձեռքով ստացած առաջին ազգային

չին ալ ետ չէր եկած կատարելագործություն բերելու, և նույն նպատակով 1637-ին Եվդոկիացի անցնող Հովհաննես Անկյուրացին ալ յուր գործունեությունը Իտալիո մեջ ամփոփած էր: մինչ Հակոբ կաթողիկոս հետամուտ էր արհեստը ազգային կեդրոնին մեջ զարգացնել: Այդ նպատակով, յուր կաթողիկոսության սկիզբը Եվրոպա ուղարկեց Մատթեոս Ծառե-

ՈՍԿԱՆՑԱՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՁԻ ՏԻՏՂՈՍԱԹԵՐԹԸ

շարժումնն ետքը, թեպետ ընդհատ, բայց ոչ սպառած ընթացք մը ունեցավ, բայց միշտ իտալական քաղաքներու և առավելապես Վենետիկի մեջ: Արևելքի մեջ առաջին փորձը հաշտուոր Կեսարացիինը եղավ 1640 թվին: Սակայն արդյունքը գոհացուցիչ չէր արհեստական տեսակետին: Հովհաննես Զուղայե-

ցի սարկավազը» («Ազգապատում», Բ, էջ 2510: Ընդգծումը մերն է—Վ. Վ. Տ.):

1656 թվականին Հակոբ Զուղայեցու հրամանով Եվրոպա է մեկնում Փրիլպոս կաթողիկոսի քարտուղար Մատթեոս սարկավազ Ծառեցին: Ծառեցին մոտ երկու տարի ժամանակ է վատնում Վենետիկում և Հռոմում,

հանդիպում է մեծ դժվարությունների՝ Պրոպագանդայի հալածանքների պատճառով։ Մարեցու տպագրական գործունեությունը արգելադրում են նաև հայ կաթոլիկ կրոնավորները։ Կաթոլիկ Պրոպագանդան պաշտոնապես արգելում է վենետիկի և Հոմի տպագրական գործով զբաղվող վարպետներին և արհեստավորներին՝ շօթանդակել հայոց կաթոլիկոսի հավատարմատարին։ Պրոպագանդան խիստ պատիժ է սահմանում տպագրական գործում Մարեցուն օգնողներին։ «ով իշխեսցի օգնել լայս գործ, ծածուկ կամ լայտնի, պատիժ սաստիկ կրեսցեն» (Գ. Լեվոնյան, էջ 98)։

Լեոն շատ սրտառու է կերպով է բնութագրել իտալիայում լուսավորության և առաջադիմության համար պայքարող և աշխատող դարաբաղցի հայ սարկավազի տոկոն բնավորությունը, արգելքներ հաղթահարելու նրա վճռականությունը, հասնելու համար իր պնդիլ նպատակին։ «Նրա դեմ որոտում էին կաթոլիկ հոգևորականության սպառնալիքները։ Բարեբախտաբար լեոնցի (դարաբաղցի) դպիրը հեշտ ընկճվող բնավորություններից չէր։ Նա, ինչպես ինքն է ասում, չվախեցավ այդ որոտումներից և մի շատ խելացի գործ կատարեց, այն է, թոթափելով իր ոտների փոշին, հեռացավ իտալիայից, ունենալով այն պայծառ ըմբռնումը, որ եթե Ս. Պետրոսի գաճը հայկական տպագրությունը խեղդել է ուզում իր շաների համար (ընդգծումը մերն է — Վ. Վ. Տ.), պետք է ուրեմն բախտը փորձել այնպիսի տեղ, ուր պապականության արգելքը բոլորովին նշանակություն չունեն» (Լեո, «Հայոց պատմություն», Գ, էջ 443)։ Եվ նա գնաց Հոլանդիա, Ամստերդամ։ Այդ օրերին Հոլանդիան բարգավաճ, ազատ բողոքական հանրապետություն էր, ուր ծաղկում էր հոլանդական գրականությունն ու արվեստը։ Ահա այդ երկիրն է գնում Մարեցին, որը համեմատած իտալիային, զերծ էր հալածանքներից։ «Մարեցին հայկական մտքի համար մի նոր ու բոլորովին անծանոթ Ավետյաց երկիր էր գտնում։ Ամստերդամը պիտի դառնար այնուհետև հայոց լուսավորության մի նոր Վենետիկ, որ մի ժամանակ նույնիսկ գերազանցեց Ադրիականի գեղեցիկ թագուհին։

Եթե Վենետիկի փառքն ու պարծանքը տպագրական արվեստի մեջ Ադրոնների ընտանիքն է, Հոլանդիան էլ ունեցել է ոչ պակաս հռչակավոր էլզեվիրների տոհմը, որ նույնպես անմահացել է իր տպարանական գործունեությամբ։ Մատթեոս Մարեցու ժամանակ Ամստերդամում գործում էր Լյուդվիգ և Դանիել էլզեվիրների հարուստ տպարանը, որի համար տառեր փորագրողը մեծ անուն հանած Քրիստափոր Վան-Դելկն էր։

Ահա այս արվեստագետին դիմեց Մարեցին և 1658 թվականի նոյեմբերի 27-ին կնքված պայմանագրով Վան-Դելկն հանձն առավ պատրաստել հայերեն երեք տեսակ տառեր՝ Աստվածաշունչ տպագրելու համար։ Պետք է ասվեացնել, որ Աստվածաշունչ տպագրությունն առանձնապես Ամստերդամի տպարանների սիրած գործն էր։ Հենց այդ ժամանակները էլզեվիրների տպարանն էլ սկսեց էր մի մեծ Աստվածաշունչ տպագրությունն, որ պատվավոր տեղ ունի պատմության մեջ» (Լեո, «Հայոց պատմություն», Գ, էջ 444)։

1660 թվականին է վերջացում Մարեցու պատվերը փորագրել Վան-Դելկը։ Այդ պատրաստ տառերով Մարեցին սկսում է տպագրել Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի»-ն։ Նա չի տեսնում իր գործի վերջը, այնպես որ զրքի տպագրությունը չավարտած, Մարեցին հիվանդանում է։ Մահվան երկյուղը ներշնչում է նրան խելացի կանխատեսություն, և նա տպարանի վիճակը տնօրինելու համար իր մոտ է կանչում Ղլիքենց Ավետիս անուհով վաճառականին, առաջարկում նրան ընկերանալ իրեն հետ, վճարել տպարանի պարտքերը և ապա տպարանից ստացած շահին հավասար չափով ընկերանալ։ Մարեցու մահվան պարագային տպարանը դառնում էր Ավետիսի սեփականությունը։

Ավետիսը, մերժելով շահադիտական նպատակը, առաջարկեց տպարանը նվիրել Ս. էջմիածնին և Ս. Սարգսի վանքին, որ հեռու չէր էջմիածնից, Ուշի գյուղի մոտ։ Իսկ թե ինչու՞ Ս. Սարգսի վանքն էր Ավետիսը տեր դարձնում էջմիածնի հետ միասին, այդ բացատրվում է նրանով, որ Ավետիսի եղբայրն էր Ոսկան վարդապետը, Երևանցի կոչված, որ այդ միջոցին Ս. Սարգսի վանքի վանահայր էր։ Իր առաջարկած պայմանով Ղլիքենցը պատրաստ էր ոչ միայն իր բաժին փողը տալ, այլև անձամբ աշխատել տպարանում։ Այդպես էլ համաձայնություն կայացավ։ Մարեցին կտակ գրեց և վախճանվեց 1661 թվի սկզբին, իսկ նրա սկսած հիմնարկությունը ստացավ «Տպարան էջմիածնի և Ս. Սարգսի» անունը (Լեո, «Հայոց պատմություն», էջ 444)։

Ոսկան վարդապետի վաճառական եղբայրը՝ Ավետիսը գործի է անցնում, վճարում է ձուլարանի պարտքերը, ապա շարունակում է անկատար մնացած «Յիսուս Որդի»-ի տպագրությունը, որի հիշատակարանում Ղլիքենց Ավետիսն ասում է, որ «աշխատանք ունիմ ի վերայ այս գործիս, թէ դրամով և թէ օգնութեամբ և ուխտադիր եղեր եմ, որ մինչ ի մահս պիտի որ աշխատիմ վասն Ս. էջմիածնուն... Մատթեոսն որ մեռաւ, թէ որ ես չէի՝ ո՞վ պիտի տիրէր ի վերայ քերխանային»։

Լեոն, նկատի ունենալով Ղլիջենց Ավետիս վաճառականի այս հայտարարությունը, նշում է, որ նրա անունը պետք է մտնի հայ տպագրության պատմության մեջ, որովհետև «Մարեցուց հետո նա երկրորդ դեմքն էր, որի շնորհիվ Հոլանդիան դարձավ հայ լուսավորության երկրորդ հայրենիքը» (Լեո, «Հայոց պատմություն», Գ, էջ 445):

Այդ պատիվը վիճակվեց Մայր Աթոռի միաբան Ռսկան վարդապետ Երևանցուն: Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի հրամանով, և իր եղբայր Ավետիսի հրավերով, Ռսկան վարդապետ մեկնում է էջմիածնից դեպի Հոլանդիա, 1662 թվականին, գլուխ կանգնելու Հոլանդիայի էջմիածնի տպարանին:

ՈՍԿԱՆՅԱՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆԳԻ ՄԱՏԹԵՈՍԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԷԶՐ

Հոլանդիայի հայկական տպարանը հատկապես Զուղայեցի վաճառականների օգնությամբ առաջադիմում էր: Այդ տպարանից հաջորդաբար լույս տեսան ատենի «Ժամագիրք», «Յիսուս Որդի» և «Սաղմոս»:

Բայց Հոլանդիայի հայկական տպարանի առաջ զրված էր մի շատ կարևոր հարց, դա հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրությունն էր:

Աստվածաշնչի տպագրության մասին խոսելուց առաջ արժե համառոտ կերպով կանգ առնել հայ Աստվածաշնչի առաջին հրատարակողի համառոտ կենսագրության վրա:

Ռսկան վարդապետն իր հրատարակած 1669 թվականի «Գիրք պատմութեան շարադրեալ Առաքել վարդապետին Դաւրիժեցոյ», Ամստերդամ, 17-րդ գլխում ավելացրել է իր կենսագրությունը՝ «Պատմութիւն վարդապետ

տի Ոսկանայ Երևանցւոյ և կենցաղավարութիւն նորին»: Դա մի ինքնակենսագրութիւն է:

Ոսկան վարդապետը Երևանի Ղլիքենց վաճառական ընտանիքից էր, ծնված 1614 թվականի հունվարին, Սպահանում: Նրա ծնողները Շահ-Աբբասի օրով բռնի գաղթեցվում են Նոր-Ջուղա, ուր ուսումնասինել պատանին մի հայ քահանայի առաջ առաջին անգամ ձանաչում է հայ տառերը: Ապա նա սովորում է Ամենափրկիչ վանքի դպրոցում, խաչատուր Կեսարացու առաջնորդութեան օրով: Ուսումն ավարտելուց հետո ձեռնադրվում է կուսակրոն քահանա, որից հետո Մովսես Տաթևացին նրան տանում է էջմիածին, ուր աշակերտում է Լիմ անապատի առաջնորդ նշանավոր Մելքիսեթ վարդապետին: Ոսկանն ապա աշակերտում է էջմիածնում կաթողիկ միսիոներ Պողոս Պիրումալին, հատկապես նրանից սովորելով լատիներեն լեզուն, փիլիսոփայություն և քերականություն, ինչպես նաև աստղաբաշխություն: «Բայց այս բոլորը,— ավելացնում է Ոսկանը,— ոչ լիապես, այլ փոքր չափերով»: Այս ժամանակ Ոսկանն սկսում է լատիններենից անհաշիվ թարգմանություններ կատարել, ընկնելով նույն ծայրահեղության մեջ, որ հատուկ էր լեզվի անկման դարերին»: Ոսկան վարդապետը, գրում է Լեոն, «սկսեց եռանդով «բարեփոխել» առանց այդ էլ անկենդան գրաբարն ունիթոնների մեթոդով» (էջ 447):

Ոսկան վարդապետը կատարել է նաև վարչական պաշտոններ, եղել է Մ. Սարգիս վանքի (Ուլի գյուղի մոտ) վանահայր, եպիսկոպոսացել է այդ պաշտոնի մեջ: Բայց նրա սրտի ամենամոտ գործն է եղել տպագրությունը: Նախքան Ամստերդամ մեկնելը, նա որպես օգնական եղբորը մոտ է ուղարկում իր աշակերտ Կարապետ վարդապետին:

1662 թվականին, Հակոբ Ջուղայեցու հանձնարարությամբ և օրհնությամբ, Ոսկան վարդապետը մեկնեց Եվրոպա: Նա իր հետ էր տանում շատ հավանաբար կաթողիկոսի հավանությանը ենթարկված հայ Աստվածաշնչի ընտիր մի օրինակ, ինչպես նաև «մի ամբողջ հրատարակչական ծրագիր»: Ինչպես նշում է Լեոն, գլխավոր և հիմնական հարցը Աստվածաշնչի տպագրության միտքն էր: Դեպի Հոլանդիա իր ուղևորության ճանապարհին Ոսկանն այցելեց հայկական գաղութներ՝ մեկնեսաներ ճարելու համար:

Աստվածաշնչի տպագրությունը, ինչպես ծանոթ է, նյութական շատ մեծ գումար պահանջող տպագրական ձեռնարկ էր: Լիվոռնոյի հայ գաղութից ջուղայեցի երեք հայ վաճառականներ՝ «Խանենց պարոն Ստեփանոս, Քթեշենց պարոն Թեոդորոս և Տէր

Աւագենց պարոն Պետրոս», ընդառնալով են Ոսկան Երևանցուն այն պայմանով միայն, որ գրքերի հրատարակության հասույթի շահը, «գաւելեալ շահսն որ ի վաճառմանէ... տալ էջմիածնի», իսկ Երուսաղեմի և Ուլիի վանքերին ևս բաժին է հանվում: Ոսկանը համաձայնում է, պայմանագիր է կնքում նրանց հետ և մեկնում Ամստերդամ: Այնտեղ Կարապետ Ադրիանացին, որ վաղուց սպասում էր իր «մեծ ըմբռնապետ» ուսուցչի ժամանելուն, սիրով է հանձնում նրան տալարանը:

Ոսկանի առաջին իսկ հոգսը լինում է ձեռնարկել Աստվածաշնչի տպագրությունը: Նա պատվիրում է նոր տառեր, այդ թվում նոտրագիր, նոր տեսակի զլխատառեր, թղչնագրեր և այլ զարդեր: Միաժամանակ նա վերջացնում է Կարապետ վարդապետ Ադրիանացու արդեն մամուլի տակ եղած շարականը, որի հիշատակարանում նա համարվում է «աշակերտ մեծի ըմբռնապետի տեառն Ոսկանի Երևանցւոյ»:

Ոսկան վարդապետը Աստվածաշնչի տպագրությունից առաջ տպում է հայերեն լեզվով մի դասագիրք, որին միացնում է նաև կրոնի դասընթացը՝ «Այբբենարան և քրիստոնէական»: Այս գրքերը լույս են տեսնում 1666 թվականին (Գ. Լեոնյան, էջ 102):

Աստվածաշնչի հրատարակության նախօրյակին, երբ Ոսկան վարդապետը զբաղված էր այսպիսի ազգօգուտ գործունեությամբ, Լեհաստանում կաթողիկները և հատկապես պապի նվիրակ Ալոյսիոս Պետուն և Գալանոսը, երբ լսում են, որ Ոսկան Երևանցին Ամստերդամում սկսել է տպագրել հայերեն Աստվածաշունչ և այլ կրոնական գրքեր, կեղծավորաբար դիմում են նրան, նրա տպագրության ձեռնարկը ձախողեցնելու ստույգ մտադրությամբ, և հրավիրում Լվով՝ այնտեղ շարունակելու համար իր տպագրական գործունեությունը: Կաթողիկների անունից Նիկոլ Թորոսովիչը, որը հետագայում պատճառ էր դառնալու Լեհահայ մեծ գաղութի կործանության, վատաբար նամակ է գրում Ոսկանին և հրավիրում նրան տպարանով հաստատվել Լվով (տե՛ս այս մասին «Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի», Պետերբուրգ, 1884 թ., էջ 45—46):

Ոսկան Երևանցին զգալով վտանգը, մերժում է այդ նենգամիտ հրավերը:

Մյուս կողմից, Ամստերդամում էլ ամեն ինչ հեշտ ու հարթ չէր ընթանում: Ոսկան վարդապետը, սակայն, որպես տեսիլք ունեցող և իր գործին հավատացող, խանդավառ մարդ, քալլ առ քալլ հաղթահարում է Աստվածաշնչի հայերեն առաջին տպագրության ճանապարհի վրա ընկած բոլոր դժվարությունները:

Աստվածաշնչի տպագրությունը տեեց երկու տարի՝ 1666 թվականի մարտից մինչև 1668 թվականը:

Ոսկանի հրատարակած Աստվածաշունչը ունի հետևյալ անվանաթերթը՝

«ԱՍՏՈՒԱՆԱՇՈՒՆՉ Հնոց և նորոց Կտակարանաց, ներ պարունակող շարակարգութեամբ նախնեացն մերոց և ճշմարտասիրաց

Գ. Լևոնյանը իր հիշյալ աշխատության մեջ (էջ 105) այսպես է նկարագրում Ոսկանյան Աստվածաշնչի սկզբի էջերը. «Աստվածաշնչի անվանաթերթը բավական լայն շրջանակ ունի, կազմված չորս փայտափորագիր կտորներից, աջ և ձախ զարդանկարների մեջ հավատ և հույս սիմվոլները ներկայացնող մարդկային կերպարանքներ: Աս-

ՈՍԿԱՆԵԱՆ ԱՍՏՎԱՆԱՇՈՒՆՉԻ ԶՈՐՄ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻՉՆԵՐԸ

բարգմանչաց: Իսկ զկնի հրամանաւ Վեհափառին Տեառն Յակօբայ Հայոց Կաթողիկոսի գլխակարգեալ և տնաւեալ ըստ Դաղմատացոցն. նա և զհամաձայնութիւն Գրոց Աստուածաշնչից ընդ իրեարս առ ընթեր կարգեալ ամենեցուն. նուաստի ումեմն բանի Տեառն սպասատրի Ոսկանի Երևանեցոյ: Յամստերդամ, ներ տպարանում Սրբոյն էջմիածնի և Սրբոյն Սարգսի զօրավարի, ի թուում Փրկչին 1666, իսկ Հայոց ՌՃԺՆ, նամսեանն մարտի մետասանի»:

տուածաշունչ բառը՝ թռչնագրերով: Ապա երկու տեսակ գլխագրեր և երկու տեսակ բոլորգիր: Անվանաթերթի Բ երեսում «Համարողական արհեստ ընդ Հայոց Համեմատեալ» վերնագրի տակ առաջ են բերված արաբական թվանիշները, որոնց դիմաց համապատասխան թիվ ունեցող հայ այբուբենի տառերը. 1—1000000—Ա—ՌՌ: Երրորդ էջում Ոսկանի բացատրական առաջաբանն է, ուղղված Հակոբ կաթողիկոսին՝ Աստվածաշնչի խմբագրական և տպագրական աշխատանք-

ների կարծառոտ ծանոթութիւնք. սկսում է այսպէս.

«Բանահիւսութիւն առ Վեհագոյն Հայրապետն Հայոց Տէր Յակօբ, ի նուաստէ ունեմնէ բանի սպասաւորէ Ոսկան վարդապետէ՝ յաղագս տպագրութեան տառից աստուածայնոց»:

Սույն էջում, որն իրապես բացատրական մի առաջաբան է, Ոսկան վարդապետը վկայում է, որ ինքը Աստվածաշնչի տպագրութեան ձեռնարկել է Հակոբ Զուղայեցու «մեծահրամանի իշխողիդ» և Վեհափառի հրամանաւ և ապավինած «մանաւանդ տուչութիւն Հոգւոյն Սրբոյ»:

Ոսկան վարդապետը տպագրութեան ժամանակ շատ հավանաբար աչքի առաջ է ունեցել էջմիածնից հետը բերած Աստվածաշնչի մի ընտիր ձեռագիր, ինչպէս նաև լատիններեն տպագրված Աստվածաշունչը: «Քանզի», — գրում է նա առաջաբանում, — պատահեաւ ուրեք առաւելութիւն ի մերս, և պակասութիւն ի նոսա. նոյնպէս անդրադարձութեամբ առաւելութիւն ի նոսա և պակասութիւն ի մերս. առ այսպիսիս լոնցաք և ոչ իշխեցաք առաւելով կամ պակասեցուցանել», որովհետև հայերեն Աստվածաշունչը թարգմանվել է հունարենից, իսկ Վուլգատան՝ եբրայեանից, որով տարբերություններ շատ են. «Նաև զմերականս համար ընդ նոցայն համարոյ շարակարգել անհնար եղև»:

Ոսկանի հրատարակած Աստվածաշունչը բաղկացած է երկու մասից՝ Հին և Նոր Կտակարաններից: Հին Կտակարանի մեջ են մտնում հետևյալ գրքերը. «Մենդոց, Ելից, Դևտարուց, Թուոց, Երկրորդ օրէնք, Յեսուայ, Դատաւորաց, Հուրթ, Թագաւորութեանց առաջին, Թագաւորութեանց երկրորդ, Թագաւորութեանց երրորդ, Մնացորդ նախորդ, Մնացորդ երկրորդ, Օվսեայ, Յովեղեայ, Ամովսայ, Աբդիու, Յօնանու, Սիբիայ, Նաուամ, Ամրակումայ, Սփօնիայ, Անգեայ, Զաքարիայի, Մաղաքիայի, Մակաբայեցոց առաջին, Մակաբայեցոց երկրորդ, Մակաբայեցոց երրորդ, Եզրաս երրորդ, Եզրաս չորրորդ»:

Հին Կտակարանը գրավում է 628+429=1157 էջ:

Նոր Կտակարանի գրքերն են հետևյալները՝ «Աւետարան Մատթէոսի, Աւետարան Լուկասի, Աւետարան Յովհաննու. Երկրորդ գիրք Սրբոյն Դովաստի Դործք, Առաքելոց. Թուղթք Պօղոսի առաքելոյ՝ Թուղթ առ Հովսեփայի, Թուղթ առ Կորնթացիս, Թուղթ առ Գաղատացիս, Թուղթ առ Եփեսացիս, Թուղթ առ Փիլիպպեցիս, Թուղթ առ Կողոսացիս, Թուղթ առ Թեսաղոնիկեցիս Ա, Թուղթ առ Թեսաղոնիկեցիս Բ, Թուղթ առ Տիմոթէոս Ա, Թուղթ առ Տիմոթէոս Բ, Թուղթ

առ Տիտոս, Թուղթ առ Փիղիմոն, Թուղթ առ Եբրայեցիս. Թուղթք Կաթողիկեայն՝ Յակօբու, Պետրոսի Ա, Պետրոսի Բ, Յօհաննու Ա, Յօհաննու Բ, Յօհաննու Գ, Յուզայի. Տեսլեանն Յօհաննու»:

Նոր Կտակարանը գրավում է 288 էջ:

Ոսկան վարդապետը Նոր Կտակարանի վերջում, Հայտնութեան գրքից հետո գրել է «Աղօթք Մանասէի արքայի Յուզայի» (էջ 719), և ապա, Վուլգատայից թարգմանելով՝ «Գիրք Եզրասայ չորրորդ» (էջ 719—744):

«Զերօնիմոսի (Հերօնիմոսի) առաջաբանութիւն սաղաւարտեալ»-ը, լատիններենից Ոսկանի թարգմանութիւնք, գրավում է 745—759 էջերը: Ապա կա մի ընդարձակ «Ցանկ վկայութեանց ի Քրիստոսէ և յառաքելոց ներ նորում Կտակարանում համառօտեցելոց ի հնոյն», էջ 760—765, ապա այբբենական կարգով «Եբրայեցոց, Քաղղէացոց և Յունաց անուան թարգմանութիւն»-ը, էջ 765—773, «Ցանկ մատենական, որ զիրս զայստօիկ՝ սակս որոց ներ նուիրելոց մատենից կազմի, առ զուսս հաւատիս այբուրենի կարգաւ հակադրելով, վերաձայնեալս վեհագունի կարճառօտութեամբ շարափակի» (էջ 774—829): Այս ընդարձակ ցանկից հետո գրվել է հայոց Հեթում Բ թագավորի գրած մի ոտանավորը, «Որ ծառայեալս եմ բիւր ախտից» սկզբնավորութեամբ: Ապա «Առ ընթերցողս» վերնագրի տակ, Ոսկանը խոսում է Աստվածաշնչի հրատարակութեան իր աշխատանքների մասին, յիշտելով, որ «հայ Աստվածաշնչի տպագրութիւնը «կարգաւորեցաւ՝ գլխադրութեամբ և տնատութեամբ ըստ Դաղմատացոյն, նաև ցանգով և համաձայնութեամբ»: Ոսկանը վկայում է, որ ինքը Վուլգատայից նոր թարգմանել և Աստվածաշնչի մեջ է մտցրել նաև Սիրաբքը: Սիրաբք, ինչպէս հաստիւ է, մաս չի կազմում մեր Կանոնին: 767—775 թվականի Պարտավի ժողովի Սիրոն կաթողիկոսի օրով, երբ կազմում էր Հին Կտակարանի գրքերի կանոնը, Սիրաբքի համար հրահանգում է. «Եւ արտաքուստ պատգամաւորեցի յուսուցանել զձեր մանկունս զուսումն բազմամասն՝ Սիրաբայ իմաստութիւնն»: «ԱՅր Աստվածաշունչներուն մեջ Սողոմոնի իմաստութեան առնթին իր գիրքը գրաված է առավելապէս շնորհիմ Ոսկան մարդապետի, որ իր հրատարակութեան մեջ ներմուծած է զայն հետևողութեամբ Վուլգատայի» (Մովսէս, «Սիրաբք հին հայ թարգմանութիւնները», «Սիրոն», 1936 թ. մայիս, էջ 153):

Ոսկանյան Աստվածաշնչի 833—834 էջերում հիշատակարանն է, որտեղ Ամենասուրբ Երրորդութեան «զոհութիւն, պատիւ և փառք» հայտնելուց հետո, խոսվում է Աստվածաշնչի տպագրութեան առթիվ կատարված նյութ-

թական օժանդակությանց մասին, իր կրած տառապանքների և ապա ճիշտանություններ և հրամանաւ փհհափառի Կաթողիկոսի և Պատրիարքի հայկազանս սեռի, ներ Պատրիարքարանում Սրբոյ էջմիածնի՝ լուսանկարի՝ և Քրիստոսահիմնեցեալոյ, Տեառն Յակօբոս, իր Եվրոպա մեկնելու մասին, յայազատ տպման մատենիս այսորիկ աստուածայնոյն:

Ապա Ոսկան վարդապետը իր այսքան տըընաջան աշխատանքի փոխարեն խնդրում է բոլորից՝ «Տեառք սուրբք... յիշեսցիք Հայր մերում զվերոգրեալ խանենց պարոն Ստեփաննոսն, և զհանգուցեալ ծնողսն նորին, զհայրն զպարոն Եղումն, և զմայրն զՓառանձեմն, և զայլ արեան մերձաւորս նորին:

Այլ և զՔթուէշենց պարոն Թէոդորոսն և զմայրն Աննամէլիքն, և զայլ համագունս նորին բոլորովին:

Նաև զպարոն Պետրոսն, և զհայր նորին զտէր Աւագն, և զմայր նորին զՕղլան Գարաթն, և զայլ հոմասեռս նորին զնոր և զհին:

Ընդ նոսին և հայրն իմ զպարոն Թորոսն, և զմայրն իմ զԳօհարազիզն, և զեղբայրն իմ զՅօհաննէսն զփոխեցեալն առ Քրիստոս, որոյ ընչիւքն մտի հս ի զործս յայս. այլ և զմիւս եղբայրն իմ զԱւետիսն, որոյ գրովն սկսաւ գիրքս, և ինքն ևս աշխատեցաւ ժամանակս ինչ ի խահարարութեան և ի տուրեառութիւն գործոյս, և զայլ ազգացեղս նոցին:

Ընդ որս և զհաւատարիմ աշակերտն իմ զԿարապետ վարդապետ Անդրիանացի, որ միշտ և անձանձիւր՝ տընեցաւ ի վերայ սրբազրութեանն և այլոց գործոց:

Այլ և զձեռնասուն աշակերտն իմ զՅօհան սարկաւազ Երեանեցի, որ զառաջնորդ փորձն միշտ ընթերցաւ ընդ իս և ընդ վարդապետին՝ և աշխատեցաւ ի սփռել զթուիտն և ի ժողովելն, և ի կապելն՝ և զտնտեստան հոգսն և զամենայն զարտաքին գործս հոգաց և ծառայեաց մտերմաբար:

Եւ զայլս զամենեւեան աշխատաւորս և զբարեմիտ ջանացօղս յիշեսցիք, զի և դուք յիշեալ լիջիք յարքայութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, լսելով զերանաւտ բարբառ նորա, որ է օրհնեալ ընդ Հօր և ընդ Սրբոյ Հոգւոյն յաւիտեանս, և յաւիտեանս յաւիտենից: Ամէն: Հայր մեր որ յերկինս:

Մետրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյանը ևս իր «Պատմութիւն թարգմանութեան հայ Աստվածաշնչի» աշխատութեան մեջ (էջ 31) խոսում է Ոսկանի տպագրութեան աշխատանքների և «ոտնահամար»-ի մասին:

Ոսկանյան Աստվածաշունչը պատկերազարդ է: Այդ նկարների մասին խոսել են Գ. Լևոնյանը (էջ 104), Ա. Կարինյանը («Հայ պարբերական մամուլի պատմութիւնը», Երևան, 1956 թ., էջ 461), Հ. Քյուրտյանը («Բազմավեպ», 1957 թ., էջ 50):

Աստվածաշունչը շարված է ցիցերոս, 8X12-ի վրա, բոլորգիր տպերով, երկայուն 4—4 քառակուսու վրա, լուսանցքի հետ միասին գիրքն ունի 21X26 սմ. ֆորմատ և 11 սմ. հաստութիւն (կազմով): Տեքստի բուն շարվածքից դուրս, էջերի աջ և ձախ կողմերում մի քառակուսու լայնութեամբ ունի նոտրագիր ծանոթութիւններ, այսպիսով էջերը կազմված են 10 քառակուսու լայնութեամբ: Յուրաքանչյուր էջի ձախատին կա բոլորգիր վերտառութիւն 16 պունկտի հասարակ տառերով: Գլուխները՝ նույն տառերի գլխագրերով և թռչնագիր սկզբնատառերով: Էջերը համարակալված են ներսի կողմից հայատառ և դրսի կողմից արաբական թվանշաններով: Մեզ անհասկանալի պատճառով համարակալութիւնը կրկնվում է երկու անգամ. սկզբից մինչև զգրի համարյա կեսը (Մակարայեցիոց Բ գրքի վերջը) առաջին թվաշարում է Ա.—ՈՒՐ կամ 1—628, ապա Հորի գրքից մինչև վերջը Ա.—ՊԼԶ, կամ 1—836, այսպիսով՝ ամբողջ գիրքը բռնում է 1464 էջ (2928 սյունակ): Գրքի տպագրութիւնը կատարված է միջին հաստութեան սպիտակ կաթնավուն վերժե թղթի վրա, քառածալ, այսինքն տպագրված է 4—4 երես, այսպիսով՝ 183 թերթի վրա, մամուլի տակ մտնելով 366 անգամ» (Գ. Լևոնյան, էջ 102):

Աստվածաշնչի հրատարակութիւնը, եղբարակացնում է Գ. Լևոնյանը, «մի հոյակապ գործ է տպագրական-տեխնիկական տեսակետից և աննախընթաց աշխատանք մինչև իր ժամանակի հայերեն հրատարակութիւնները» (Լեւոնյան, էջ 102):

Պատմաբան Լեոն ևս, բարձր գնահատելով Ոսկանի հրատարակած Աստվածաշնչի պատմական և մատենագրական արժեքը, գրում է. «մի արդարև մեծ գործ, որ, ինչպես տեսանք, վաղուց ի վեր պահանջ էր դարձել Ազգի մեջ և շատերի տենչանքն էր, բայց մնացել էր երազ: Կարիք չկա այստեղ մի առ մի բացատրելու, թե ինչ դժվարութիւններ էր ներկայացնում առաջին անգամ Աստվածաշունչը տպագրելը: Ոսկանը երկար ժամանակ աշխատանք էր թափել նրա վրա ոչ միայն իբրև տպագրող, այլ իբրև խմբագրող: Նա համեմատել է հայերեն Աստվածաշունչը լատիներենի հետ, տնատել է լատիներենի համաձայն, կազմել է բոլոր հատուկ անունների մի շատ մանրամասն ցանկ, նույնիսկ

նրա մի մասը (Սիրաբեի գիրքը) նորից թարգմանել տվել Ստեփանոս Լեհացուն։ Գրքը վերջում Ոսկանը զետեղեց մի քանի կտուրներ, երևի, իր գործն էին։ Ավելացրեք այդ բոլորի վրա անսխալ, պատկերազարդ, մաքուր և գեղեցիկ տպագրությունը, և դուք հասկացողություն կկազմեք Ոսկանի գործադրած մեծ ջանքերի և հոգեկան մեծ կարողության մասին։ Տպագրական մամուլն առաջին անգամն էր լույս հանում այն փաստը, որ հայն էլ ընդունակ է երկար ու դժուար աշխատություններով խոշոր հրատարակություններ անել» (Լեո, «Հայոց պատմություն», Գ, էջ 448)։

Ոսկանի մեծ վաստակի մասին ակադեմիկոս Ա. Կարինյանը իր 1956 թվականին հրատարակված «Անկարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության» Ա հատորի մեջ (էջ 157–158) հետևյալն է գրում. «Հսկայական աշխատանք է տանում այդ գործիչը Աստվածաշնչի տպագրությունը գլուխ բերելու համար։ Նա բանասերի նման է մոտենում նյութին։ ... Մատթեոս Ծարեցու տառերը կոպիտ էին։ Ոսկանն ընտրում է տպագրության համար ավելի ընտիր տառեր։ Ինքն է խմբագրում և սրբագրում ամբողջ գիրքը։ Հին օրերին այդ հրատարակությունը քննարկվում էր, որպես Հոռոմի դեմ ուղղված յուրահատուկ ցույց։ Անկյուրացուն արգելել էին տպագրել «Աստվածաշունչը»։ Ոսկանը ուղևորվելով Հոլանդիա, շատ որոշակի կերպով ընդգծում էր իր ելույթի իրական բնույթը։ Աստվածաշնչի հետագա հրատարակիչներն ստիպված են լինում արձանագրել Ոսկանի վաստակի նշանակությունը։ Առաքել Դավրիժեցու պատմության Ամատերգամի հրատարակության մեջ հատուկ էջեր կան նվիրված Ոսկանին։ Դա բացատրվում է նրանով, որ այս եռանդուն բանասեր-տպագրիչը դառնում է Լուսավորչական եկեղեցու ավանդները պաշտպանող պրոպագանդիստի տիպար, իսկ Ամատերգամը՝ կաթոլիկի դեմ ծառացող հայ վաճառական-գրասերների կայան։ Պատահական չէր այն, որ Ամատերգամյան տպարանը կրում էր էջմիածնի անունը։ Հոլանդահայ քաղաքում հաստատված կրոնական կուլտուրտրեզները էջմիածնի հետ էին կապում «հայկական իդեոլոգիայի» նոր տեսությունը՝ ջանալով առանձին ուղադրություններ արձագանքել վաճառական ընթերցողների պահանջներին»։

Ոսկան վարդապետի հրատարակությունը, չնայած իր որոշ թերություններին, մեծ արժեք էր ներկայացնում և բավարարում ժամանակի մարդկանց պահանջները։ Դրա

պայծառ ակացությունն այն է, որ Աստվածաշնչի հաջորդ երկու հրատարակությունները 1705 և 1733 թվականներին՝ վերահրատարակել են Ոսկանյան Աստվածաշունչը։

Աստվածաշնչի տպագրությունից հետո Ոսկանը հրատարակում է նաև նույն տպարանից հայ մատենագրության վերաբերյալ մոտ 12 անուն գիրք, այդ թվում Նոր Կտակարան, Մաշտոց, Աղվեսագիրք, Խորենակունք, Վերագրվող Աշխատացույցը, Զայնքաղ շարական հայկական խաղերով և Առաքել Դավրիժեցու պատմությունը (նրա կենդանության օրով)։

1669 թվականին Ոսկանը մի աղերսագրով դիմում է Ֆրանսիայի Լուդովիկոս ԺԴ թագավորին և նրան նվեր ուղարկելով հայերեն Աստվածաշնչից մի օրինակ, խնդրում է նրանից հայկական տպարան բաց անել Փարիզում, Մարսելում կամ Լիոնում։

1670 թվականին Ոսկանը տպարան է բաց անում Մարսելում, տպարանի անունը պահելով դարձյալ «Ս. էջմիածնի և Ս. Սարգսի զօրավարի»։ Նույն թվականին նա տպում է երկու գրքույկ՝ «Քրիստոնէական» և «Պարտեզ հոգևոր»։ Ապա այդ տպարանը մատնվում է անգործության և ընդմիջտ փակվում է՝ կաթոլիկ Պրոպագանդայի մեքենայությունների հետևանքով, իսկ Ոսկանը մատնվում է նոր վշտերի և հուսահատության։ Բայց, ասում է Լեոն, նա իր մահից առաջ «պատրաստեց հայ տպագրիչների սերունդ, որ նրանից հետո շարունակեց գործը և այնքան եռանդով ու ժիր էր, որ նույն իսկ շարունակեց նրա պաթարը» (Լեո, «Հայոց պատմություն», Գ, էջ 458)։

Օրմանյան պատրիարքը «Ազգապատում»-ի Բ հատորում (էջ 2544) գրում է. «Տպագրության ձեռնարկին կատարելապես նահատակ մը եղավ տպարանի փոշիներու մեջ թավալող այդ սրբազան արքեպիսկոպոսը, մինչ շատ դյուրին էր իրեն, յուր ծագումով և աստիճանով՝ փառքերու և հեշտություններու մեջ անցնել յուր կյանքը, յուր դասակից եկեղեցականներու նման։ Ոսկանի անձնավորությունը արժանի է մեր Ազգին մտավոր զարգացման տեսակետին՝ մեծ երախտավորներու կարգը դասվիլ, և տպագրության իսկապես մղուլ տվող ճանչցվիլ... Ոսկանի գործը իր տարաբախտ մահվրեն ետքն ալ շարունակեց և չորացած բույսն մը թափված սերմերու նման բողբոջները բազմացան»։

Ոսկան վարդապետ Երևանցիի մահացավ 60 տարեկան հասակում, 1674 թվականին, անմահ անուն թողնելով հայ մշակույթի պատմության մեջ։

(Շարունակելի)

ՊՐՈՖ. ԳՈԿՏ. Լ. Մ. ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ

(Գիտության վաստակավոր գործիչ)

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԹՈՌԸ՝ ՏԵՐ ՄՈՎՍԵՍ ԱՎԱԳ ՔԱՀԱՆԱ ՍԱՅԱԹՆՅԱՆՑ

(ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ)

«Էն բանն արա՛, վուր Աստուծու շարժումն է.
Խրատեիրքն՝ գրած Հարանց վարժումն է.
Յիրի՛ բան կա՛ հոգու, մաղմուկ կարճումն է՝
Դիւ սիրեն՝ դալամ սիրեն՝, դալքար սիրեն՝:
(ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱ, Գ. 2)

Սայաթնովայագիտությունը, իբրև հայ (և ո՛չ միայն հայ, այլև անդրկովկասյան երեք ազգերի) բանասիրության ուրույն բնագավառ, անտարակույս, երախտապարտ է անցյալ դարի երկու նշանավոր հայ գործիչների:

Նրանցից մեկն է Սայաթ-Նովայի թոռը՝ Տեր Մովսես ավագ քահանա Սայաթնյանցը (1810—1883), որի շնորհիվ կորստից և անհետացումից փրկվեց մեծ երգչից ժառանգած ինքնաձեռագիր մատյանը (դավթարը), որն այժմ պահվում է Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին առընթեր Պետական ձեռագրատանը (Մատենադարանում):

Երկրորդը բժիշկ Գևորգ Ախվերդի Ախվերդյանն է, նույն Յուրի Ախվերդովը (1818—1861)¹, որը հիշյալ մատյանի հիման վրա 1852 թվականին Մոսկվայում հրապարակ հանեց Սայաթ-Նովայի 46 հայերեն խաղերը, մանրակրկիտ ծանոթագրություններով, բառարանով, առաջաբանով և «Թիֆ-

լիզու բարբառի մե քանի հատկություններու վրա» վերնագիրը կրող հետազոտությանը հանդերձ: Եվ այս հրատարակությունը, ինչպես հայտնի է, հիմնաքար հանդիսացավ մի կողմից, սայաթնովայագիտության, և մյուս կողմից՝ հայ բարբառագիտության և, մասնավորապես, Թիֆլիսի հայոց հինավուրց (Քարափի թաղի) բարբառի ուսումնասիրության համար:

Սակայն հիշյալ մատյան-դավթարը, որը աստիճանաբար գրվել էր մինչ Սայաթ-Նովայի արսորը Սահնգիլո-Չաքաթալայի հայաբնակ Կախ-ավանը, հետևապես մինչ նրա ծխատեր քահանա ձեռնագրիչը Հաղբատի եպիսկոպոսի կողմից 1765 թվականին (Տեր Ստեփանոս անունով), չպիտի շփոթել նույն Սայաթ-Նովայի (Ստեփանոս քահանայի) մյուս ինքնաձեռագիր մատյան-ծաղկաքղի հետ, որը գրվել է արսորավայր Կախ-ավանում 1766 թվականին², և որը նույնպես պահվում է Հայաստանի Մատենադարանում,

¹ Գ. Ախվերդյանի մանրամասն կենսագրությունը տե՛ս «Հայ աշուղներ, լուս գցած աշխատասիրությունով Գևորգյա Ախվերդյան», հրատ. Մանև Ախվերդյանի, Թիֆլիս, 1903, էջ Ա—ԺԱ:

² Մի ժամանակ անցել էր Թավրիզ՝ մի մասնավոր դերձակի բնտանիքը (տե՛ս Հ. Աճառյան, «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Թավրիզի», Վիեննա, 1910, էջ 97 (== Հանդես ամսօրյա, 1908 թ., մարտ, էջ 82):

փոխադրվելով Թավրիզից (նախկին № 32, այժմյան № 4720)³։

Որ Սալաթ-Նովայի հայերեն խաղերի հրատարակության զարկ տվողը, իրոք, Տեր Մովսեսն է եղել, երևում է, ի միջի այլոց, և Գ. Ախվերդյանի հետևյալ հայտարարությունից.

րիցն, որն որ երգչի մեծ որդին Մելքիսեդն՝ Թիֆլիզից Մոզդոկ գնալիս տանում է հետն. հետն էլ ժառանգած է ունենում նա իր հոր քամանչեն ու շնորհքն։ Մելքիսեդի որդին՝ Թիֆլիզու Զգրաշեն եկեղեցու ավագ քահանա Տեր Մովսեսն, որ կրթությունն Թիֆլի-

Տ. ՄՈՎՍԵՍ ԱՎԱԳ ՔԱՀԱՆԱ ՍԱՅԱԲՆՅԱՆՑ
(1810—1883)

«Սալաթ-Նովու գրել-կարդալ իմանալն պարզ տեսնում ենք նրա մեղ հասած դավթա-

3 Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Սալաթ-Նովա», Թբիլիսի, 1930, էջ 81—86, 03—015 (վրացերեն)։— «Սալաթ-Նովա», խմբագրությամբ Գ. Լեոնյանի, Երևան, 1932, էջ 29—32։— «Սալաթ-Նովա», խմբագրությամբ Մ. Հասրաբյանի, Երևան, 1959, էջ 304—305, 306։

դում ավարտելուց հետո Մոզդոկի ըլելիս՝ տեսնում է իր քրոջ որդու մոտ էս դավթարն, վեր է առնում ու բերում Թիֆլիզի իմ հարզո բարեկամ գիտնական բժիշկ Պոնդոյանց Հովհաննեսն, որն որ գիտեր ինչ դժվարությոններով ձեռք են բերում մեր աշուղներու խաղերն, տեսած էր դավթարն երախտավոր

Տեր Մովսեսի մոտ, հանում է սրանից աղաշանքով, ու մեկ սիրուն մայսվան առավոտն՝ ուրախ-ուրախ մտած սենյակս՝ պարզեում է ինձ իր դիվանը⁴։

Հետագայում, հավանական է, Գ. Ախվերդյանի մահից (1861) հետո, Սայաթ-Նովայի դավթարը վերադարձվել է Տեր Մովսեսին. իսկ վերջինիս մահից (1883) հետո այն, բնականաբար, անցել է նրա ժառանգներին (Տրդատ, Արզար և այլն), մինչև որ այն ղեկ է 1914 թվականի մոտերքում Արզարից Հայ գրողների Կովկասյան ընկերությունը⁵։ Վերջապես, Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո, նույն դավթարը, Հովհաննես Թումանյանի նախաձեռնությամբ, հանձնվել է Հայաստանի Թանգարանին, որտեղից էլ փոխադրվել է Մատենադարան։

Սայաթ-Նովայի մատյան-դավթարը Թիֆլիզից Երևան փոխադրվելուց հետո, Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի առաջարկով, հանձնվում է քննության հայտնի սայաթնովայագետ Գևորգ Ասատուրին, որը չի զլանում իր հետախուզության արդյունքները ներկայացնել ըստ պատկանելույնի։

Գ. Ասատուրի ասելով, «ամենից առաջ հարց էր ծագում, արդյոք սա նույն դավթարը չէ՞», որ ³/₄ դար սրանից առաջ հանգուցյալ Գևորգ Ախվերդյանը ստացել էր Սայաթ-Նովայի թոռը Տեր Մովսեսից և իր ուսումնասիրության նյութ դարձրել⁶։ Եվ ահա որոշ կասկածներ և տարակուսանքներ փարատելուց հետո Գ. Ասատուրը գալիս է «այն եզրակացության, որ նա Ախվերդյանի ուսումնասիրած օրինակն է»⁷, ասել է Տեր Մովսեսի ձեռքին եղածը։

Գալով Տեր Մովսեսին, պետք է ասել, որ սա Սայաթ-Նովայի ավագ որդի Մելիքսեթի (Մելիքսեթի) կամ, որ նույնն է, Մելքոյի դավակն էր, ծնված Թիֆլիսում 1810 թվակա-

նին, ինչպես նշված է, ի միջի այլոց, և նրա տապանագրի մեջ⁸։

Այս Տեր Մովսեսը կրում էր «Սայաթնյանց» ազգանունը, մինչդեռ Սայաթ-Նովայի այլ հետնորդները գործածում էին իբրև իրենց ազգանուն այլևայլ ձևեր։

Այսպես, օրինակ, Սայաթ-Նովայի կրտսեր որդին Հովհանը, որը 1795 թվականի սեպտեմբերին ամբողջ ընտանիքի հետ (հետևապես և Տեր Ստեփանոս Սայաթ-Նովան ներառյալ)⁹ անցել էր Մոզդոկ և ապա միայնակ դեպի Պետերբուրգ, ուր 1823 թվականին ընդօրինակել էր իր հոր վրացե-

8 Ընդգծելով Տեր Մովսեսի ծննդյան 1810 թվականը, մենք սրանով, ի դեպ, ուզում ենք շեշտել, որ նախորդ դարի կեսերին Տեր Մովսեսից լսած և գրի առնված ավանդությունները Սայաթ-Նովայի մասին, որ տեղ են գտել Գ. Ախվերդյանի 1852 թվականի հրատարակության մեջ, պատմագիտական ստույգ աղբյուր չեն կարող համարվել։ Այսպիսի է, ի միջի այլոց, և առասպելը Սայաթ-Նովայի սպանության մասին 1795 թվականին, որը ղեմ է ընկնում ԺԸ դարի վերջերի փաստաթղթերին և վավերագրերին և ոչ մի բնագրատության չի դիմանում (սրա մասին տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Գ, Երևան, 1955, էջ 182—186, 241—249, 260)։ Օգտվելով առիթից, կուզենայինք նշել, որ Սայաթ-Նովայի առասպելական սպանության շուրջը գոյացած սառցադաշտը կարծես թե սկսում է հետզհետե ճալվել, և սրա ապացույցն է Երևանում վերջերս լույս տեսած հրատարակությունների շարքը, այն է՝ Վ. Նալբանդյան, «Թբիլիսիի հայ մատենագրության մեջ», 1958, էջ 168—169, ծան. 2 (նույնը վրացերեն, Թբիլիսի, 1959, էջ 169, ծան. 2), «Սայաթ-Նովա», խմբագրությամբ Մ. Հաւարթյանի, 1959, էջ 307, Հմմտ. նաև մեր հետևյալ ծանոթագրությունը։

9 Աղա-Մահմադ-խանի 1795 թվականի 11 սեպտեմբերի արշավանքի նախորդ օրերին Թիֆլիսից հեռացել էին, ի միջի այլոց, Հաղբատի թեմի առաջնորդ Դավիթ եպիսկոպոս Վավիդարյանը և լուսարար Ստեփանոս վարդապետը (Սայաթ-Նովան), թողնելով Հաղբատի գործակալի, այսինքն հսկողի, պաշտոնով Թիֆլիսում Բեթղեսեմ եկեղեցու միաբան Մխիթար ավագ քահանային, որին և ձոնում է իր հայտնի «ողբը» Սերոբ գրիչը նույն 1795 թվականին, այսպես արձանագրելով Հաղբատի գործակալի սպանության դեպքն իր դավթարի տիտղոսաթերթի դիմացը. «Այս է տապան Փէթրհէմայ Սուրբ Աստուածածնայ աւա՛ր քահանայ և Հաղպատոյ գործակալ Տէր Տէր Մխիթարին է, որ Աղա-Մահմադ-խանի ձեռքն և ռամբն և հատակիցաւ վասն եկիղիցական երծաթի և անօթի չը ցոյց տալոյ համար» (տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Նոր նյութեր Սայաթ-Նովայի առասպելական նահատակության շուրջը», «Պրոլետար» (Թբիլիսի), 1935 թ., 17 օգոստոսի, № 189)։

4 «Սայաթ-Նովա, լուս գցած աշխատասիրութենով Գևորգյա Ախվերդյան», Մոսկվա, 1852, էջ ԺԳ։

5 «Սայաթ-Նովա», հրատ. Հայ գրողների Կովկասյան ընկերության, Թիֆլիս, 1914, էջ I—II.— «Սայաթ-Նովա», խմբագրությամբ Գ. Առնյանի, Երևան, 1932, էջ 20, ծան. 2.— Գ. Ասատուր, «Սայաթ-Նովայի մատյանը», «Բանբեր Հայաստանի Գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա—Բ, էջմիածին, 1921—1922, էջ 230։

6 Գ. Ասատուր, հիշյալ աշխատությունը, էջ 230։

7. Նույն տեղում։

րեն, հայերեն և քառալեզու (հայերեն-վրացերեն-ադրբեջաներեն-պարսկերեն) զույգ խաղերը, իրեն անվանում էր Իվան Սեյադով կամ Սեիդով¹⁰։

Հովհաննի (Իվանի) Թոռը, որը վաճառական էր Աստրախանում և, իբրև մեկնեսա, նյութապես օժանդակում էր ռուսահայոց մամուլին, աշխատակցելով երբեմն-երբեմն այս կամ այն ամսագրում («Հյուսիսափայլ», «Հյուսիս», «Արարատ» Թիֆլիսի, «Կոռնկ Հայոց աշխարհի»), սովորաբար ստորագրում էր, «Հովհաննես Սայադնովյանց (Սայեդնովյանց) կամ Սայաթնովյանց»¹¹։

Տեղ Մովսեսի տղաներից մեկը, Տրդատը, որը պետական ծառայող էր Կովկասյան շրջանային համբարակային (ինտենդանտական) վարչության մեջ Թիֆլիսում, կոչվում էր «Տրդատ Սայաթնով»¹², մինչդեռ նույն Տեղ Մովսեսի մյուս որդին՝ Տրդատը և վերջինիս հետևորդները յուրացրել էին «Սայաթ-Նովա» պարզ ազգանունը¹³։

Ինչպես Գ. Ախվերդյանի վկայությունից երևում է, Տեղ Մովսեսն իր «կրթությունն Թիֆլիզում» է ստացել. սակայն ո՞ր դպրոցում, հայտնի չէ։ Համենայն դեպս, Ներսիսյան դպրոցի առաջին տարիների շրջանավարտների ցանկերում նրա ազգանունը՝ Սայաթնյանց չի հիշվում¹⁴։ Իսկ եթե նա սովորել է որևէ հայկական տարրական դպրոցում, որոնց թիվը այն ժամանակ 15-ի էր հասնում, ամենահավանականն է այս դեպքում ենթադրել Ջգրաշեն եկեղեցուն կից 1825 թվականին բացված Տեղ Ծալիի ավագ քահանա Դանդուրյանի դպրոցը, որտեղ սո-

վորեցնում էին «հայերեն և վրացերեն կարգալ, գրեց»¹⁵։

Այսպես թե այնպես, Սայաթնյան Մելիք-սեթի որդին, երիտասարդ հասակում ընդունում է հոգևոր կոչում և ձեռնադրվում է քահանա Մովսես անվան տակ, կապվելով հիշյալ՝ Ջգրաշեն եկեղեցու հետ, որտեղ հետագայում ստանում է ավագ քահանայություն (և ավագեղեցություն)։

1839 թվականի սեպտեմբերի 8-ին (հին տոմարով) երիտասարդ Տեղ Մովսես Սայաթնյանցին վիճակվում է լինել հանդիսադիր Թիֆլիսի վանքի առաջնորդահիստ մայր եկեղեցում կատարվող մի մեծաշուք արարողության, այն է՝ Խաչատուր Աբովյանի պսակադրությունը Թիֆլիսաբնակ (Կուկիա արվարձանի) գերմանուհի էլմիրա Լոզգեի հետ¹⁶, երբ եկեղեցուց դուրս, բակում, հոծ բազմության ներկայությամբ, առաջին անգամ այսպիսի դեպքում Թիֆլիսում նվազել է զինվորական փողային նվագախումբը¹⁷։

1844 թվականին Տեղ Մովսեսը նշանակվում է Ներսիսյան դպրոցի տպարանի կառավարիչ և գրադարանապետ, սակայն երկար չի մնում այդ պաշտոններում։ 1847 թվականին նա ազատվում է այդ պաշտոններից և նրա տեղը գրավում է էջմիածնի միաբան Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանը, հետագայում հայտնի բանասերը։

1854 թվականին Տեղ Մովսեսի հետ նամակագրություն է ունեցել, Մ. Նալբանդյանի վերաբերմամբ, մոսկվայաբնակ Մսեր մագիստրոս Մսերյանը¹⁸։

Նույն ժամ դարի 50—60-ական թվականներին Տեղ Մովսես ավագ քահանա Սայաթնյանցը վրաստանի և Իմերեթի թեմական

¹⁰ Վենիզերազի Արևելագիտության ինստիտուտի վրացերեն հավաքածուի № 222 ձեռագիրը։

¹¹ Մ. Նալբանդյան, «Անտիպի հրկեր», խմբագրություն և կոմենտարներ Աշոտ Հովհաննիսյանի, Երևան—Մոսկվա, 1935, էջ 550, 551, 559։— Աշոտ Հովհաննիսյան, «Նալբանդյան և նրա ժամանակը», գիրք Ա, Երևան, 1955, էջ 141, 294, գիրք Բ, Երևան, 1956, էջ 95, 170։— «Հյուսիսափայլ»-ի պոեզիան, կազմեց Մեդի Սադյան, Երևան, 1956, էջ 339—343, 436—439։— Մ. Մխիթարյան, «Հյուսիսափայլ ամսագիրը», Երևան, 1958, էջ 224։— Հովհ. Պետրոսյան, «Հայ պարբերական մամուլի բերլիոգրաֆիա (1794—1900)», Երևան, 1956, էջ 139, 242, 245, 262, 294։

¹² Տեղ «Եկովկասյան օրացույց»-ի (սեղանի) տարբեր տարիների հրատարակությունները նախորդ դարի 70—80-ական թվականներին։

¹³ Հմմտ. հայտարարություն (ռուսերեն) «Ջգրյա Վոստոկա» թերթի, 1941 թ., 15 մարտ, № 62։

¹⁴ Աղեխսանդր Դ. Նրիցյան, «Պատմություն 75-ամյա գոյության Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի, որի Թիֆլիս (1824—1899 թ.), հատ. Ա (1826—1850 թ.), Թիֆլիս, 1898, էջ 114—118, 170—171 և այլն։

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 271։

¹⁶ Ներսես Տեղ-Կարապետյան, «Պատմություն Արթուրյան», Տիֆլիս, 1897, էջ 90—91։— Լ. Մելիքսեթ-Մեկ, «Խ. Աբովյանը Թիֆլիսում և Թուրքի ախլիկը պատմական տեղագրությունը», «Գրական հանդես» (Թիֆլիսի), 1941 թ., № 1, էջ 32։

¹⁷ Հետաքրքրությունից երբեք էլ զուրկ չէ այն փաստը, որ հենց այս տարիներին (1839—1841) Խ. Աբովյանը զբաղվում է Թիֆլիսի հայոց հարսանեկան սովորույթների խնդրով, որին նվիրում է հատուկ ուսումնասիրություն գերմաներեն լեզվով՝ «Ակնարկ Թիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկական սովորությունների մասին» (Խ. Աբովյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հատ. Ը, Երևան, էջ 105—153 գերմաներեն, 154—190 հայերեն թարգմանությամբ)։

¹⁸ Մ. Նալբանդյան, «Անտիպի հրկեր», էջ 325։— Աշոտ Հովհաննիսյան, «Նալբանդյան և նրա ժամանակը», Ա, էջ 65։

կոնսիստորիայի անդամ է¹⁹, երբ կառավարության կողմից պարգևատրվում է Ս. Ստանիսլավի 3-րդ կարգի շքանշանով:

Տ. Մովսեսը մեծ հեղինակություն էր վայելում հոգևոր բարձր իշխանության աչքում. ուստի և հաճախ Մայր Աթոռը նրան էր հանձնարարում բնություններ կատարել ալեկալ թեմերում ալեկալ խնդիրների առթիվ, մասնավորապես 1865 թվականին Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի գծով Թեոդոսիայի խալիպյան դպրոցի շուրջը²⁰:

Իր ավելի քան 50-ամյա գործունեության ընթացքում Տեմ Մովսեսը բազմիցս պարգևատրվել է Հովհաննես Ը Կարբեցի, Ներսես Ե Աշտարակեցի, Մատթեոս Ա և Գևորգ Կաթողիկոսների կողմից, ներառյալ վարդապետական լանջախաչով, որը շատ հազվագյուտ դեպքերումն է շնորհվում ամուսնացյալ հոգևորականներին:

Այս հոգվածում զետեղված նրա լուսանկարը, որը պատկանում է 1880-ական

թվականներին, պատճենավորված է այն օրինակից, որ պահվում էր Տեմ Մովսեսի ծառանգների մոտ, և մեզ իբրև սայաթնովագետի, նվիրաբեբեց, ի հիշատակ իր մեծանուն նախորդների, Տեմ Մովսեսի թոռ Աննա Սայաթ-Նովան, որը թիֆլիսի փոստատանն էր ծառայում և այժմ կենսաթոշակառու է²¹:

Տեմ Մովսեսը վախճանվել է Թիֆլիսում 1883 թվականին, 73 տարեկան հասակում, և թաղվել է Ջգրաշեն եկեղեցու (այսպես կոչված «Միջին փողոց»-ում) բակում, եկեղեցու հարավ-արևմտյան անկյան մոտ, ուր պատում ամփոփված էր սպիտակ մարմարյա հուշարձան 5-տողանի արձանագրությամբ՝ ոսկեղօծ գլխատառ նշանագրերով²²:

Հ Ա Ն Գ Ի Ս Տ Ո Ս Կ Ե Ր Ա Յ

Մ Ո Վ Ս Է Ս

Ա Ի Ա Գ Ք Հ Ն Յ Ի

Ս Ա Յ Ա Թ Ն Ն Յ

1810—1883

¹⁹ «Կապկասյան օրացույց»-ի (սեղանի) տարբեր տարիների հրատարակությունները 50—60-ական թվականներին:

²⁰ Գաբրիել աբխազական Այվազյան, «Պատմություն խալիպյան ուսումնարանին ազդիս Հայոց (1858—1871)», Տիֆլիս, 1880, էջ 180, 186, 192, 263 և այլն:

²¹ Ներկայումս ապրում է Ջգրաշեն եկեղեցու երեմի միաբան հանգուցյալ Տ. Սարգիս ավագ քահանա Աղաջանյանի որդի, իրավաբան Արմենակի ընտանիքի խնամքի տակ:

²² Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Սայաթ-Նովա», Թբիլիսի, 1930, էջ 159:

ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԱՅԲԻՆՆԵՐԱՆԵՐԸ ԺԵ—ԺԸ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Մեր մեծ լուսավորիչ, անմահ Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակի առթիվ գրած հոդվածում¹ նշել էի, որ նա մեծ լեզվաբան և տաղանդավոր մանկավարժ է, մեր առաջին գրուսույցը, առաջին հայ այբբենարանի հեղինակը, հայերենի գրուսույցման հեգական մեթոդի հիմնադիրը, ուրիշ խոսքով՝ հայոց լեզվի առաջին մեթոդիստը։ Մեսրոպյան այբբենարանները 1500-ից ավելի տարիների ընթացքում լույս են տեսել «Քերական կամ այբբենարան», «Քերական որ է այբբենարան», «Տետրակ այբբենական» և այլ անուններով, երբեմն «յարմարեալ ի վաղ ժամանակաց» ենթավերնագրով, բայց միշտ առանց հեղինակի անունը հիշատակելու։

Մեսրոպյան այբբենարանները ժամանակի ընթացքում ենթարկվել են բարեփոխությունների։ Այդպիսիները հնաձև այբբենարաններից տարբերելու համար ես անվանել եմ նորաձև։

Մինչև այժմ ինձ հաջողվել է ուսումնասիրել 62 անուն Մեսրոպյան այբբենարան, որոնցից 13-ը հնաձև են, իսկ 49-ը՝ նորաձև։

Սույն հոդվածում խոսելու եմ միայն միջնադարյան ձեռագիր և տպագիր Մեսրոպյան 26 այբբենարաններից 8-ի մասին (մնացածները կամ չեն մնացել կամ չկան Սովետական Միության գրադարաններում), որոնց մեջ ամենահինը 1430-ական թվականներին թուրք Մեծոփեցու կողմից գրված նորահայտ ձեռագիր այբբենարանն է, որի մանրազին վերլուծությունը տվել եմ 1940 թվականին «Սովետական մանկավարժ» ամսագրի № 1-ում (էջ 145—150)։

Թուրք Մեծոփեցին ոչ միայն ժեղարի հայ պատմագրության ամենափայլուն դեմքերից մեկն է որպես եկեղեցական գործիչ, տաղանդավոր և անզուգական պատմիչ, գրչության արվեստի նշանավոր ուսուցիչ և ընտիր գրիչ, այլև շնորհալի ուսուցիչ։ Նա 35 տարի ուսուցչություն է արել և դրա համար հայտնի է նաև թուրք վարժապետ անունով։ Նրա աշակերտները հիացմունքով են խոսում իրենց ուսուցչի մանկավարժական ընդունակությունների մասին²։ Թուրք վարժապետը, որպես լավագույն գրուսույց, իր աշակերտների խնդրանքով գրում է այբբենարան՝ «Յաղազս իմաստութեան անվարժ տղայոց ուսման» խորագրով։ Այս այբբենարանը իրենից ներկայացնում է գրուսույցման ձեռնարկ-ուղեցույց դասատուների համար, շունի ո՛չ հեգարանի և ո՛չ էլ ընթերցարանի բաժիններ։ Հեղինակը նպատակ է դրել այս դասագրքով սովորողներին լուր գործանալ դարձնել, թողնելով, որ նրանք գրկապությունը (վանկեր և առանձին միավանկ բառեր) և վանկակապությունը (առանձին բաղմավանկ բառեր կարգալը՝ սկսած երկվանկերից) անցնեն Մեսրոպյան այբբենարանով։ Այսպիսով, Մեծոփեցին ոչ թե Մեսրոպյան ամբողջ այբբենարանն է բարեփոխել, այլ նրա միայն տառաձևաչափության մասը՝ առաջին էջը։

Այբբենարանի վերլուծությունից պարզ երևում է, որ հեղինակը չի բավականանում այբուբենը սովորական 2—3 տեսակ խառն դասավորությամբ (ախշ... ածեռ...) անցնելով, ինչպես տրվում էր Մեսրոպյան այբբենարանի առաջին էջում, այլ այբուբենի տառերը տալիս է 10 տեսակ համակցություններով, որպեսզի աշակերտները սկզբ-

¹ «Մեսրոպ Մաշտոցը որպես գրուսույց», «Էջմիածին», 1959, ԺԱ, էջ 38—44։

² Գառնգին վարդապետ Հովսեփյան, «Թուրք Մեծոփեցու կյանքը», Վաղարշապատ, 1914, էջ ԺԴ—Ի.

բից ևեթ այրուբներ մեքենայաբար անգիր շանհն, այլ բոլոր տառերն էլ լավ ճանաչեն, որտեղ էլ պատահի, այսինքն՝ կարողանան անվանել ցույց տված տառը և ասված տառանունով՝ ցույց տան տառը:

Թովմա Մեծոփեցին վեց դար առաջ տառերը ուսուցանել է ոչ միանգամից ամբողջ այրուբներ անգիր անել տալով, այլ, ինչպես տեսանք, աշխատել է մաս-մաս, յուրաքանչյուր անգամ ոչ ավելի 3 տառից բաղկացած զանազան համակցություններով աշակերտներին ավելի գիտակցական և հետաքրքրական դարձնել տառաճանաչությունը, այսպիսով՝ ավելի հեշտացնել գրուսուցումը: Մեծոփեցին այրուբներ անգիր անել է տվել տառանունները ասել տալով՝ մի-միայն աշակերտներին տառաճանաչ դարձնելուց հետո: Նա տառերի զուգակցումները կատարել է այն ձևով, որ դրանք օժանդակեն նաև թվերի ուսուցմանը, ծանոթացնեն տառերի թվական արժեքին:

Թովմա Մեծոփեցին իր այրբենարանը հորինել է Մեծոփա վանքում ժն դարի առաջին բառորդում և նրա աշակերտ Հովհաննես Արճիշեցու ձեռքով գրի է առնվել նույն Մեծոփա վանքում 1430 թվականներին մի ժողովածուի 106—108 թերթերում: Այդ ժողովածուն գտնվում է Երևանի Պետական մատենադարանում (№ 7117) և բաղկացած է 346 թերթից:

Այժմ անցնենք միջնադարյան նորահայտ երկրորդ ձեռագիր այրբենարանին, որը 1589 թվականին արտագրված է Եվդոկիայում և ունի հետևյալ խորագիրը՝ «Գիրքս այս տղայ կարդացրենելոյ որ գան ի յուսումն գրոց»: Սա նույնպես առանձին ձեռագիր մատյանով չէ, այլ գրված է № 1869 ձեռագիր ժողովածուում և բռնում է նրա 388—392 թերթերը:

Այս այրբենարանը նույնպես շատ մանրամասն գրախոսվել և նկարագրվել է իմ կողմից նույն «Սովետական մանկավարժ» ամսագրի 1940 թվականի № 6—7 միացյալ համարում (էջ 149—158), ուստի կարիք չկա տալու նրա վերլուծությունը: Կրավականանամ թուրքիկ ծանոթություն տալով և նրա նշանակությունը պարզելով:

Ինչպես ամբողջ ժողովածուի, այնպես և այրբենարանի հեղինակը և առաջին անգամ գրվելու թվականը անհայտ են: Սակայն պարզ է, որ այրբենարանը հորինված պետք է լինի 1589 թվականից առաջ:

Առաջաբանում տրվում է այրբենարանի բովանդակությունը: Այստեղ փաստորեն ուսուցչին ցուցումներ են տրված, թե ինչ կարգով է նա անցնելու գրուսուցումը աշա-

կերտների հետ: Հետևաբար սա ևս ավելի ճիշտ գրուսուցման ուսուցչական ձեռնարկ է, քան աշակերտական այրբենարան:

Այս այրբենարանը ևս ունի մի շարք նորություններ:

Որպեսզի աշակերտները տառը ճանաչեն, որտեղ էլ պատահի, այստեղ էլ այրուբներ տրված է տառերի զանազան համակցություններով, բայց երկու անգամ պակաս, քան Թովմա Մեծոփեցու այրբենարանում: Հստ որում դրանցից երեքը վերցված են Թովմա Մեծոփեցու այրբենարանից, իսկ մնացած երկուսը հետևյալներն են.

1. Այրուբների տառերը սովորական դասավորությամբ, բայց կրկնակ տառերով՝ աա, բբ, գգ և այլն:

2. Այրուբների յուրաքանչյուր քառատառը հակադարձ դասավորությամբ՝ դգբա: Ընդհ: Այսինքն՝ 4, 3, 2, 1: 8, 7, 6, 5 դասավորությամբ:

Հեգբերի մասում գիրկապի համար միայն տրվում են երկտառ և եռատառ փակ վանկեր:

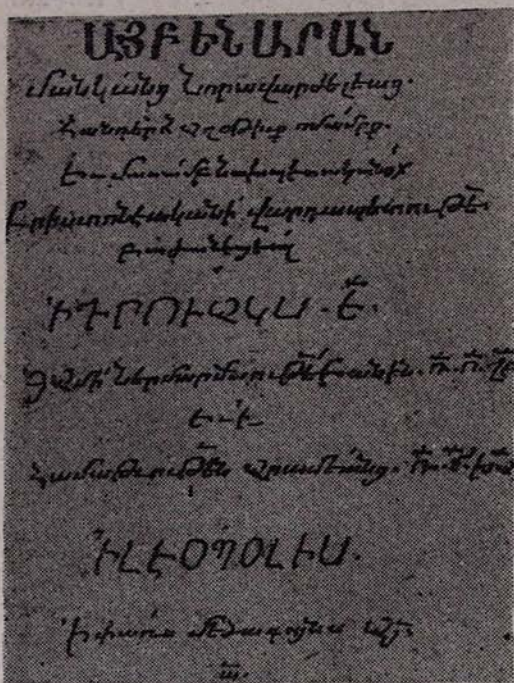
Վանկակապության համար չեն տրված բազմավանկ առանձին բառերի (երկվանկից սկսած մինչև վեցավանկը) սյունակներ: Դրանց փոխարեն հեգելու համար այրբենարանում առաջարկվում է ուսուցչին աշակերտների տախտակներին մաս-մաս գրել հատուկ անուններ՝ նախահայրերի (Ադամ, Աբել, Սեթ....), նահապետների (Աբրահամ, Սահակ....), մարգարեների (Մովսեսից սկսած) և 12 առաքյալների անունները: Ուսուցչի տված օրինակները պիտի սովորեն կարդալ և ապա ընդօրինակել:

Այսպիսով, այս այրբենարանով աշակերտները գրելու ավելի շուտ են սկսում, քան հնաձև այրբենարաններով ժժ դարի սկզբում գրագիտական դպրոցներում:

Ավելին: Բուն այրբենական մասը սովորելուց հետո, աշակերտներն անցնում են ոչ թե «հեք զերանեալն» կարդալուն, այլ գրելուն («Յետոյ գրէ հեք զերանեալն»): Այդ նշանակում է, որ աշակերտներն անցնում են Սաղմոսի առաջին կանոնը, որն սկսվում է «Երանեալ» բառով, բայց ոչ թե գրելով, այլ ամեն անգամ ուսուցիչը աշակերտների տախտակի վրա վանկերի բաժանած (երանեալ) գրում էր մեկ-երկու նախադասություն, որն աշակերտները վարժվում են հեգելով կարդալ և նույնը անմիջապես արտագրում են:

Բացի 1938 թվականին իմ կողմից հայտնաբերած այս երկու ձեռագիր այրբենարաններից, հայ մատենագիտությանը հայտնի էին 1692 թվականին Լեոպոլդ (Լվով,

(Լեմբերգ)³ քաղաքում գրված «Այբենարան Մանկանց Նորավարժելաց» այբբենարանը կարապետ վարդապետ Շահնազարյանի ցուցակով («Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանին Աթոռոյն էջմիածնի», 1863 թ., Թիֆլիս, № 39, Երևանի Պետական մատենադարանի ցուցակով № 12) և դարձյալ Լեոպոլսում 1692 (127 թերթ 19X16

ԼԵՈՊՈԼՍԻ 1692 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՅԲԵՆԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ

չափսի), 1703 (143 թերթ 16X11 չափսի) և 1730 (154 թերթ 16X10 չափսի) թվականներին գրված «Այբենարան Մանկանց Նորավարժելաց» այբբենարանները Հակոբոս վարդապետ Տաշյանի ցուցակով («Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մադենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», 1895 թ., Վիեննա, № № 483, 520 և 530):

³ Վիտլի հայկական գաղութը կազմվել է Անիի գաղթականներից: Մինչև ԺԴ դարը այդ գաղաքում հայերի թիվը հաշվվում էր մինչև 7 000 տուն: Հետագայում նրանք ցրվեցին Մոլդավիա, Սուլավա և այլ տեղեր, գաղաքում մնաց 1 000 տուն: ԺԹ դարի սկզբին մնացել էր միայն 100 տուն: Վիտլում հայերն ունեին իրենց դատարանը, կուլտուրական հիմնարկները, հիվանդանոց, Անիից բերված հայ ձեռագրերի թանգարան, որտեղ մի ժամանակ ձեռագրերի թիվը հասնում էր 1 500-ի:

Առաջին այբբենարանի մանրամասն գրախոսականը, որը պատկանում է տողերիս գրողին, տպագրված է «Սովետական մանկավարժ» ամսագրի 1940 թվականի № 8-ում (էջ 104—112):

Այբբենարանն ունի 257 մեծադիր (24X16 սմ.) էջ: Նա ամեն ինչով տարբերվում է միջնադարյան մեզ ծանոթ մյուս այբբենարաններից: Ոչ միայն անունով, այլ ամենից առաջ նրանով, որ սա իսկապես որպես առանձին ուսումնական գիրք է գրվել և չի մտցվել ժողովածուների մեջ: Սակայն գրքի անունը չի համապատասխանում բովանդակությանը: Այբբենական մասը գրքի հազիվ 3 տոկոսն է կազմում (7 էջ): Միայն առաջին դրվագն է այբբենարան (էջ 7—13), իսկ մնացած 4 դրվագը (234 էջ) ընթերցարան է:

Ձեռագիրը հիշատակարան չունի, բայց առաջին երեք էջերում ունի առաջարան՝ «Առազդեցումն առ վարպետս» վերնագրով:

Այս այբբենարանը ևս գրված է ոչ թե աշակերտի ձեռքը տալու համար, այլ որպես մեթոդական ձեռնարկ ուսուցչի համար:

Որո՞նք են Լեոպոլսի այբբենարանի առավելություններն ու նորությունները:

Ամենակարևոր նորությունն այն է, որ ընթերցարանում տրված են ոչ միայն կրոնական, այլև բարոյակրթական-խրատական նյութեր, օրինակ՝ թե մանուկներն ինչպես պետք է պատվեն, «մտերմաբար» մեծարեն ծնողներին և մեծերին, լսեն հոր խրատները, սանձեն իրենց լեզուն, թե ինչպես պետք է ծնողները խրատեն իրենց զավակներին և այլն: Մինչև այժմ մեզ հայտնի այբբենարաններից սա ամենահինն է, որի մեջ Սաղմոսի փոխարեն աշակերտներին որպես կարդալու նյութ տրվում է հատուկ ընթերցարան աշխարհիկ բովանդակությամբ:

Այբբենարանի երկրորդ նորությունն այն է, որ շատ որոշակի հաջորդականությամբ է մտցված գիրկապի համար տրված վանկերի կամ «փաղառություններ»-ի դժվարությունների մակաճման մեջ, որը շատ ուսանելի է նույնիսկ այժմ հնչյունային վերլուծական-համադրական մեթոդով կազմված այբբենարանների համար:

Վանկերի դժվարությունների մակաճումը տրվում է աստիճաններով: Առաջին և երկրորդ աստիճաններում տրվում են հակադարձ և ուղիղ երկտառ վանկեր, այսինքն՝ նախ ձայնավորները այբբենական կարգով «նախադասվում են» բաղաձայններին (աբ, եբ... ագ, եգ...): Ե հետո բաղաձայնները նույնպես այբբենական կարգով «նախակարգվում են» ձայնավորներին (բա, բե... գա, գե...):

Սրբորդ և չորրորդ աստիճաններում երկտառ վանկերը դառնում են եռատառ վանկեր, նախ՝ մակական ձայնավորներով, որոնք նախադասվում են երկուական բաղաձայնների (աեգ, եեգ) և ապա՝ երկուական բաղաձայններ, որոնք նախադասվում են մեկական ձայնավորների (բեա, բեե):

Հինգերորդ աստիճանում տրվում են քառատառ և հնգատառ վանկեր մի նախադաս (դեմֆ) և երկու-երեք հետադաս բաղաձայններով (գեդմե):

Կարգավր հեշտացնելու նպատակով բաղաձայնների կուտակման այս դժվարությունների մակաձման՝ աստիճանականությունը չի պահպանված նույնիսկ ի դարի այբբենարաններից շատերում:

Այբբենարանի նորություններից է նաև կետադրության նշանների ծանոթացնելը, ամեն տեսակի գրվածքներ կարգալուծն նախապատրաստելու համար 26 ամենագործածական «նշանագրերը» (մոլորակների, կենդանակերպերի և այլն) բացատրություններով տալը⁴, ինչպես և 100 հապավված, այսինքն պատիվով գրած՝ համառոտագրած բառեր կարգավ սովորեցնելը⁵:

Այս երեք ձեռագիր Մեսրոպյան նորաձև այբբենարանների քննությունը մեզ ցույց է տալիս, որ ժն—ժԸ դարերում, ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ հեռավոր հայկական գաղութներում հայ գրուսույցները չեն բավարարվել հղած հնաձև այբբենարաններով, այլ աշխատել են բարեփոխություններ և նորություններ մտցնել գրուսույցման մեջ և ստեղծել նորաձև Մեսրոպյան այբբենարաններ՝ այդպիսով ավելի ևս հեշտացնել և

4 Նշանագրերը (հաճախ կոչվում են «իմաստնոց նշանագրեր») պետք է համարել ծածկագրության մի տեսակը: Նշանագրերի թիվը 600-ից ավելի է: Դրանք առաջացել են սակավ առ սակավ, ժամանակի ընթացքում, մագաղաթի տեղի և ժամանակի խնայողության նպատակով: Այդ նշանագրերի մեծ մասը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ արհեստական համառոտագրություն: Մի քանի հարյուր նշանագրերի բացատրություն տրված է Տրդատ եպիսկոպոս Պալյանի «նշանագիրը հայոց» գրքում (Վիեննա, 1898):

5 Մինչև ժԹ դարի կեսերը գրաբար լեզվով գրված թե՛ ձեռագիր և թե՛ տպագիր այբբենարանների վերջում սովորաբար կարգավ սովորողներին ծանոթացնում էին նաև պատիվ նշանի գործածությունը՝ բառերի հապավումներին, որովհետև սկզբում մագաղաթի և հետագայում՝ թղթի (որը մինչև դարերում շատ թանկ էր) խնայողության նպատակով գրքերում շատ էին գործածում պատիվով գրած բառեր: Գրաձանաչություն սովորողը պիտի սովորեր նաև պատիվով գրած բառերը, որպեսզի իսկական գրագետ լիներ:

հետաքրքրական դարձնել սկզբնական կարգալու-գրելու գործը:

Կվովում գրված մնացած երեք այբբենարանների մասին չեմ խոսում, որովհետև ձեռքի տակ չեմ ունեցել: Դրանց մատենագիտական նկարագրությունը տրված է Հ. Հակոբոս վարդապետ Տաշյանի վերոհիշյալ գրքի էջ 961-ում, 989-ում և 992-ում:

Անցնենք տպագիր այբբենարաններին:

Առաջին հայ տպագիր այբբենարանը լույս է տեսել 1567 թվականին Կոստանդնուպոլսում Աբգար Եվդոկացու տպարանում, «Փոքր քերականութիւն կամ Այբբենարան» անունով: Ցավոք, այդ այբբենարանից ոչ մի օրինակ չի մնացել:

Ամենայն հավանականությամբ Աբգար Եվդոկացին ոչ միայն առաջին հայ այբբենարանի տպագրիչն է, այլև հեղինակը:

Ժ2 դարում միայն այս այբբենարանն է տպագրվել:

Ժ3 դարում տպագրվել են հետևյալ 7 այբբենարանները.

«Արքուրհինք հայոց», Հոռոմ, 1623, 1673.

Ոսկան Երևանցի, «Հանդերձ Աստուծով», Ամստերդամ, 1666.

Ոսկան Երևանցի, «Գիրք այբուբենից», Մարսել, 1675.

Մատթեոս և Ղուկաս Վանանդեցի, «Ոսկեայ դուռն դպրատան», Ամստերդամ, 1699.

«Գիրք այբուբենից», Կ. Պոլիս, 1700.

«Հանդերձ Աստուծով», Կ. Պոլիս, 1700:

ԺԸ դարում տպագրվել են հետևյալ 19 այբբենարանները.

«Հանդերձ Աստուծով», Ամստերդամ, 1701:

Հոհան քահ. Ակնցի, «Հանդերձ Աստուծով», Կ. Պոլիս, 1712.

Մխիթար Սեբաստացի, «Հանդերձ Աստուծով», Կ. Պոլիս, 1722, 1740.

Հակոբ Շահամիրյան, «Այբբենարան», Մադրաս, 1772.

«Տետրակ այբբենական», Կ. Պոլիս, 1772 և Բ տպ. անթվական.

«Տետրակ այբբենական», Տրիեստ, Բ տպ. 1776.

«Այբբենարան համառոտ», Տրիեստ, 1776, 1797.

«Նոր այբբենարան» (աշխարհարար), Տրիեստ, 1781, 1786, 1788, 1797.

«Տետրակ այբբենական», Պետերբուրգ, 1781.

Գևորգ Բաղդադյան, «Այբուբենը հայոց», Հոռոմ, 1784.

Կղնուպատրա Սարաֆյան, «Գիրք որ կոչի բանալի գիտութեան», Պետերբուրգ, 1788.

«Հայնակ և նեմեցնակ», Տրիեստ, 1788:

Այս տպագիր այբբենարանների շնորհիվ գրուսույցումը համեմատաբար հեշտանում է:

նախ՝ աշակերտներին մի մասը կարող էր դասագիրք ունենալ, որովհետև տպագիր գիրքը ձեռագիր մատյանից անհամեմատ էժան էր, և երկրորդ՝ տպագիր գրքերում սկսում են որոշ ուղղագրական կանոններ պահել, բառերը միշտ առանձին տպագրել, տողադարձը կանոնավորել և մի տեսակ տառերով տպագրել:

Մինչև այժմ ինձ հաջողվել է վերահիշյալ այբբենարանների 26 հրատարակություններից ձեռք բերել միայն 5-ը, որից 2-ը հնաձև են, իսկ 3-ը՝ նորաձև:

Ինձ ծանոթ հնաձև այբբենարաններից ամենահինը 1781 թվականին Պետերբուրգում Գրիգոր Խալդարյանի տպարանում տպագրված «Տետրակ այբբենական, արարեալ յուսումն դեռահաս տղայոց» այբբենարանն է, որ ես առաջին անգամ հայտնաբերել եմ Երևանի Պետական հանրային գրադարանի հնատիպ գրքերի բաժնում (տե՛ս տողերիս գրողի հոդվածը «Սովետական դպրոց» շաբաթաթերթի 1940 թ. № 29-ում՝ «Ռուսաստանում տպված նորահայտ առաջին գիրքը»):

Մինչև 1940 թվականը այս այբբենարանի մասին մենք գիտեինք, և այն էլ ոչ իր իսկական անունով 1783 թվականին նույն Խալդարյանի տպարանում տպագրված Ժամագրքի հիշատակարանից, որտեղ Գրիգոր Խալդարյանը դեպի տպագրության արվեստը իր ունեցած սերը հայտնելուց հետո ավելացնում է՝ «Յովսէփ արքեպիսկոպոս հրամայեց տպել զփոքր տետրակն այբուբենից, զոր և տպեցի ծախիւք իմովք»: Այս քաղվածքը նույնպես բերում է Վենետիկի միաբան Հ. Արսեն վարդապետ Ղազիկյանն իր «Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ կյանքի» գրքում (Վենետիկ, 1911 թ.), որովհետև նրան ևս հայտնի չի եղել այդ գիրքը նույնիսկ որևէ գրադարանի ցուցակով:

Այս այբբենարանը ամենայն հավանականությամբ Տրիեստում 1776 և կամ Կոստանդնուպոլսում 1772 թվականին տպագրված նույնանուն («Տետրակ այբբենական») այբբենարանների արտատպությունն է, որը հետագայում, մինչև ի դարի սկիզբը «Այբբենարան համառոտ», «Այբբենարան կամ բերական», «Այբբենարան որ է բերական», «Բերական» և այլ անուններով առանց փոփոխությունների հարյուրավոր տպագրություններով հրատարակվում է զանազան քաղաքներում:

Այբբենարանը 15×9,5 սմ. չափսի 32 էջից է բաղկացած, շունի ընթերցարանի մաս և վերջանում է աշխատողա-կա-նաց վեցավանկ բառով:

Այբբենարանի 3-րդ—4-րդ էջերում տրվում են բոլորագիր, նոտագիր և գլխագիր այբուբենը, այբուբենի տառերը խառն դասավորությամբ (ախշ.... ածն....), ձայնասավորությամբ (ախշ.... տառերը և տառավոր, ապա բաղաձայն տառերը և տառանունները (այբ, բեն....): 5-րդ—8-րդ էջերում տրվում են նախ՝ բաց (բա, բե... գա....) և ապա՝ փակ (աբ, եբ....) երկտառ վանկերը այբբենական կարգով:

9-րդ էջից սկսած միավանկ, հետո երկվանկ, եռվանկ, քառվանկ, հնգվանկ և վերջում վեցավանկ բառերը դարձյալ տրվում են այբբենական կարգով, սյունակներով իրար տակ:

Մի քանի խոսք 1699 թվականին Ամստերդամում Մատթեոս և Ղուկաս Վանանդեցիների հորինած «Ոսկեայ դուռն դպրատան վասն նորեկ՝ դեռակիրթ և խակավարժ մանկանց Հայկազունեաց» հանրագիտական գրքի (15×9 սմ. չափսի 70 էջ) «Դուռն իմաստութեան» մասի վերաբերյալ: Այդ մասը իրենից ներկայացնում է գրաճանաչության վերաբերյալ զանազան նյութերի անկարգ և անմշակ ժողովածու՝ վերցրած մասամբ Մեսրոպյան հնաձև այբբենարանից, մասամբ Եվդոկիայի այբբենարանից, որոնք ոչ թե աշակերտների համար են, այլ ուսուցչի համար որպես տեղեկատուական նյութեր, որոնք, սակայն, առանձին արժեք չեն ներկայացնում:

Նորաձև տպագիր Մեսրոպյան այբբենարանների մեջ ամենահինը 1712 թվականին Կոստանդնուպոլսում տպագրված Հոհան քահանա Ակնցու այբբենարան-ընթերցարանն է: Այս այբբենարանը դեռ ոչ մի տեղ չի գրախոսվել, ուստի անհրաժեշտ է տալ նրա ընդարձակ վերլուծությունը:

Ահա այբբենարանի լրիվ անվանաթերթը (առանց հապավումների)։

ԱՍՍՏՈՒԾՈՎ ՀԱՆԴԵՐՁ:

Գիրք այբուբենեանց:

Յագաղս վարժման մանկանց տղայոց.
և որք դեռևս գան 'ի կրթութիւն տառից:
Ներակերտեալ ընդ հովանեաւ Սուրբ
Էջմիածնի.

'ի դիտապետութեան Նորուն Գանի արժանաժառանգ Սրբազան Հօր մերոյ Տեառն Աղէփաւնդրի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի:

'ի տպագրատան Գրիգոր զպրի
մարզուանցայ

'ի քաղաքն Կոստանդնուպոլիս:

Ներ թվում Փրկչին. ոչժը:

Իսկ Հայոց. ղնկա. յամենանն սեպտեմբերի.
թ. յաւուրց. երեք շաբաթի:

Այս շատ արժեքավոր ուսումնական գրքի հեղինակի անունը հիշատակվում է ոչ թե անվանաթերթում, այլ հիշատակարանում,

որտեղ հեղինակը իր մասին ասում է. «...դիտենալս ամենեցուն, ողորմելի Յոհան Երեց ակնցի»:

Գրքն ունի 18×13 սմ. չափսի 154+5 էջ (էջաթվերը նշանակված են հայկական թվանշաններով), որից այբբենական մասը 99 էջ է:

Գրքի վերջին 5 էջում հին ձեռագիր մատյանների ձևով տրված է հիշատակարան՝ «Բանք պիտանիք և օգտակարք ասացեալ առաջնոց» խորագրով, որից իմացվում է, որ հեղինակը՝ Հոհան քահանա Ակնցին այս գիրքը գրել է ոչ միայն մանուկների, այլև հասակավորների համար: Այս մասին հիշատակարանում ասված է «...Նորահաս և մաքրամիտ մանկանց տղայոց: Նա և զչափ հասակին լցեալ անկիրթ մնացելոց բարեմիտ արանց՝ գրավարժ գոլ զկամս առ բերողաց: Մեծի և փոքու ամենեցուն կարելի, գեղեցկայարմար չափաւորութեամբ»:

Հիշատակարանում ընթերցարանի բաժնի համար, որտեղ հիմնականում շարադրված է քրիստոնեական հավատի ուսմունքը հարց ու պատասխանի ձևով և տրված են աղոթքներ, ասվում է. «Յորում և այլ իմն օգտակար համառօտութիւնք քրիստոնէական խրատուց ծաղկաբաղ կերպիւ յեկեղեցական խորհրդոյ. անբիծ հաւատոյս մերոյ, ուր ի քրիստոս ուղղափառ դաւանութեամբ: Նա և բանք աղօթական զտղայակամացն կարելիս բելիս ըստ կարեացն և ըստ չափու զգացմանն պատշաճի»:

Ինչպես երևում է հիշատակարանից, հեղինակն աշխատել է «գեղեցիկ և վայելուչ ինքնախաղաց շարիւք, դիւրընթաց և վաղարշաւ անաշխատ ճանապարհ ուսման» նորձեւ ապրենարան գրել «գեղեցկայարմար չափաւորութեամբ» և նրա հետ Սաղմոսի փոխարեն դնել կրոնական նյութեր. «...կարելիս ըստ կարեացն և ըստ չափու զգացմանն պատշաճի»:

Հեղինակին հիմնականում հաջողվել է նոր ուսումնական ընդարձակ գիրք հորինել բաղմաթիվ նորություններով, որոնց մասին խոսվում է առաջարանում (էջ ա և բ) և տողատակերում: Հեղինակի կողմից դրանց մեջ տրված ցուցումները, բացատրությունները և կանոնները ցույց են տալիս, որ սա ոչ միայն այբբենարան և առաջին ընթերցարան է աշակերտների համար, այլ գրաճանաչության և կարդալու ուսուցման ձեռնարկ է ուսուցչի համար:

Հեղինակը պահանջում է, որ գրուսույցը չբավականանա միայն ուսուցանելով, այլև պիտի լինի «յարմարապէս» դաստիարակող և «պատշաճաբար» հմտացուցանող: Այս մասին խոսվում է էջ 1-ում և 2-ում՝ առաջարանում, որն սկսվում է այսպես.

«Յաղագս վարժման մանկանց նորագունից դեռևս եկելոց ուսումն տառից:

ԶԻԱՐԴ ՊԱՐՏԷ ԿՐԹԵԼ

զմանկունս դեռեկս ի կրթութիւն:

Պարտ է ուսուցանողին ըստ կարգի և յարմարապէս դաստիարակել. և հմտացուցանել. զի մի թիւր և անճահապէս վարժեցուցանելով խորբալեսցէ զմիտս խակակրթից, այլ պատշաճաբար ուսուցանելով հասուցէ ի կէտ ուսումն»:

Գրքի էջերն առնված են շրջանակների մեջ, կան մի քանի զարդանկարներ:

Անվանաթերթի 2-րդ էջում տրված է մանուկ Հիսուսի նկարը և տակը գրված.

«Ով դու մանուկ բարի ու դեռահասակ.

հայեաց ուշիմ մրտօք ի քո նրպատակ:

ջանա բաղձամբ սրբոտի և մշտագիտակ կրթմամբ տառից լինիլ հոգւոյն

ընդունակ:

Քանզի մանուկն Յիսուս աստուածատեսակ ի հասակս մանկութեան գոյքեղ օրինակ»:

Այբբենարանն սկսվում է էջ 3-ից «Խաչ, օգնեա՛ ինձ» բառերով և ապա տրվում է նոտրգիր այբուբենը տառերի սովորական կարգով, իսկ բոլորագիր և գլխագիր այբուբենները տառերի խառն կարգով՝ բոլորագրերը ախշ, բծպ, գկչ... եռատառ խմբերով, իսկ գլխագրերը՝ ԱժձԹ, ԲԻՄՍ, ԳԼՅՎ... քառատառ խմբերով:

Դրանից հետո տրվում են ձայնավոր և բաղաձայն տառերը և ապա երկտառ նախ հակադարձ (աբ) և հետո ուղիղ (բա) վանկերը:

Այս մասին էջ 4-ում ասված է.

«Իմացեալ զորքանիւթիւն և ճանաչելով զստուսն՝ բովանդակ զառաւութիւնս աւնւանցն, և զտեսակ կերպաւորութեանցն նոցին, և բաժանելով ի ձայնաւորս և ի բաղաձայնս: Այնուհետև պարտի իմանալ զհեթական շարակցութիւն նոցին՝ որ լինի միակի վանգառութեամբ նախադրեալ ձայնաւորօք՝ որք ասին միավանգք և ի հեթ ելանեն այսպէս»:

էջ 5-ում և 6-ում

աբ	եր	էբ	ըբ	իբ	ոբ	օբ	ուբ
ագ	եգ	էգ	ըգ	իգ	ոգ	օգ	ուգ

աֆ	եֆ	էֆ	ըֆ	իֆ	ոֆ	օֆ	ուֆ
----	----	----	----	----	----	----	-----

էջ 7-ում և 8-ում

բա	բե	բէ	բը	բի	բո	բօ	բու
գա	գե	գէ	գը	գի	գո	գօ	գու

ֆա	ֆե	ֆէ	ֆը	ֆի	ֆո	ֆօ	ֆու
----	----	----	----	----	----	----	-----

Որից անմիջապես հետո էջ 8-ի ներքևի մասում ասված է.

«Իսկ աստանօր միջադրութեամբ ձայնաւորացն երկդրումբք նոյնական բաղա-

ձայնիւ. իւրաքանչիւր տառքն ըստ միոյ միոյ շրջաբերեալ զհամայնիւքն տառովք եզակի վանկառութեամբ: Ի յորս և բազումք ի բառիցն, որ գտանին միով միավանկական արտագրութեամբ:

էջ 9-ից մինչև էջ 81-ը տրվում են եռատառ փակ վանկեր վերոհիշյալ ձևով, այսպես.

էջ 9-ում և 10-ում

բաբ բբբ բէբ բբբ բիբ բոբ բուբ
բազ բբզ բէզ բբզ բիզ բոզ բուզ

բաբ բբբ բէբ բբբ բիբ բոբ բուբ
բաֆ բբֆ բէֆ բբֆ բիֆ բոֆ բուֆ

Այսինքն՝ բա, բե, բէ, բբ.... ուղիղ երկտառ վանկերին ավելացվում են բաղաձայնները այբբենական կարգով.

բաբ բբբ բէբ բբբ
բազ բբզ բէզ բբզ
բադ բբդ բէդ բբդ

և այն մինչև ֆ տառը:

Դրանից հետո այբբենական կարգով փոխվում են այդ եռատառ փակ վանկերի (բաֆ) առաջին տառերը սկսած գ տառից վերջացած ֆ-ով, այսպես.

էջ 11-ում և 12-ում

գաբ գբբ գէբ գբբ գիբ գոբ գուբ
գազ գբզ գէզ գբզ գիզ գոզ գուզ
գադ գբդ գէդ գբդ գիդ գոդ գուդ

Իսկ էջ 80-ում և 81-ում

ֆաբ ֆբբ ֆէբ ֆբբ ֆիբ ֆոբ ֆուբ
ֆազ ֆբզ ֆէզ ֆբզ ֆիզ ֆոզ ֆուզ
ֆադ ֆբդ ֆէդ ֆբդ ֆիդ ֆոդ ֆուդ

Ֆաֆ ֆբֆ ֆէֆ ֆբֆ ֆիֆ ֆոֆ ֆուֆ

Այս (14 000) վանկերից հետո էջ 82-ից սովորական այբբենարանների ձևով սկսվում են երկվանկ բառեր (սծաղազս երկավանկ բառից)՝ երեք սյունակով, էջ 86-ից եռավանկ բառեր (սծրորդ աստիճան բառից որը լինին երեք վանկից), ապա տրվում են բառավանկ, հնգավանկ և վեցավանկ բառերը և վերջանում օրհ նա բա նու քե նա կանգ յոթավանկ բառով:

Այս այբբենարանի առաջին նորութիւնն այն է, որ հեղինակն առաջաբանում առաջարկում է «նախ և առաջ զտառն միահամուռ շարագծել»: Միանգամայն պարզ է, որ այբբենարանի հեղինակը կողմնակից է գրուսուցումը կարգալ-գրելու եղանակով դասավանդելուն (այսինքն հենց առաջին օրվանից ինչ որ կարդում են, նույնն էլ անմիջապես գրում են) և հաճախ պատճառով էլ այբբենարանն սկսել է նոտրգիր տառերով: Իսկ դա այդ ժամանակի համար ամենամեծ նորութիւնն էր գրուսուցման մեջ: Եվ ոչ միայն այդ ժամանակ, այլ դրանից շատ հե-

տո, նույնիսկ մինչև ԺԺ դարի երկրորդ կեսը մեր դպրոցներում հիմնականում համատարած կերպով իշխում էր գրուսուցման կարգալու եղանակը, երբ կարդալը և գրելը միապիսիս էր տրվում, այլ նախ միայն կարդալ էին սովորեցնում, իսկ հետո շատ ուշ՝ Սաղմոսը կարդալուն անցնելիս սկսում գրել սովորեցնել:

Այբբենարանի երկրորդ նորութիւնն այն է, որ նրա 73 էջերում բազմապիսի եռատառ իրար շատ նման վանկեր են տրվում: Այդ վանկերը իրարից միայն մեկ տառով են տարբերվում և շատ դժուր են թուելի են, ուստի նրանց գրապատկերները շատ շուտ են տպավորվում հիշողության մեջ: Իսկապես, հաջորդ վանկը նախորդ վանկից տարբերվում է կամ միայն մեկ ձայնավորով (բաբ, բբբ, բիբ....), կամ միայն մի բաղաձայնով (բաբ, բբբ, բազ....), և այն էլ այբբենական կարգի հաջորդ տառով: Այսպիսի հարյուրավոր հեգեր օժանդակում են կարդալու հմտության կատարելագործմանը, որին և ձգտում է հեղինակը, ինչպես այդ տեսանք առաջաբանից բերված քաղվածքից: Մեր այբբենարաններից և ոչ մեկի մեջ էլ այնքան շատ չեն կարդալու մեջ վարժվելու համար տրված եռատառ վանկերը, որքան Ակնցու այբբենարանում: Բազմապիսի ձևերով տրված հեգերի բաժինը իրոք առաջավոր մեթոդական քայլ է հեղինակի կողմից:

Այս այբբենարանի երրորդ նորութիւնն այն է, որ որպես ընթերցարան նրան կցվում է ոչ թե Սաղմոս, այլ՝ քրիստոնեական վարդապետության շարադրանքը հարց ու պատասխանի ձևով: Ընթերցարանն սկսվում է այսպես.

«Յաղագս մանկանց առ ի կրթութիւն և վարժումն ի կրօնս քրիստոնէութեան»:

Հարց. Դու քրիստոնեայ ե՞ս:

Պատասխան. Այո՛, ես քրիստոնեայ եմ, շնորհօքն Քրիստոսի:

Մեզ ծանոթ երկրորդ նորածն Մեսրոպյան ձեռագիր այբբենարանը գրել է Մխիթարյան միաբանութիւն հիմնադիր, արքահայր Մխիթար վառդապետ Սեբաստացին 1725 թվականին Վենետիկում: Այդ այբբենարանը գրուսով է իմ կողմից 1941 թվականին «Սովետական դպրոց» շաբաթաթերթի № 17-ում:

Մխիթարը այբբենարանը առանձին չի հրատարակում, այլ դնում է «Քրիստոնեական վարդապետութիւն» գրքի սկզբում: Անմահաթերթում շատ մանր տառերով ծանոթութիւն ձևով ասված է... «Ընդ որում դնի և այբբենարան: Սակայն գրքի երկոորդ հրատարակութիւն մեջ, որ եղել է 1750 թվականին (սի շաբաթաթերթեան Տեառն Ղազարու Հայոց կաթողիկոսի», ինչպես նշված

է անվանաթիւթում), այդ ծանոթութիւնն էլ չի տրված:

Գիրքն ունի 18×15 սմ. չափսի 282 էջ, որից 58-ն է այբբենարանը:

Այս այբբենարանը ևս ճախորդների նման հիմնականում մեթոդական ձեռնարկ է ուսուցչի համար, որտեղ հրահանգներն ու մեթոդական ցուցումներն ավելի շատ են, լավ են բացատրված և հանգամանորեն հիմնավորված: Եվ այլ կերպ չէր կարող լինել: Այս այբբենարանը նա գրել է իր մոտ 30-ամյա մանկավարժական գործունեութիւնից հետո Հայաստանի բազմաթիւ վայրերում, Կոստանդնուպոլսում, Հունաստանում և Իտալիայում, որտեղ ինքը հանդես է եկել որպէս թի՛ հասակավորների և մանուկների գրութայն և կամ գրողայնների ղեկավար և հնարավորութիւն է ունեցել այդ տեղերում ծանոթանալու հայ և օտար լեզուներով գրված ուսումնական գրքերին: Համենայն դեպս, պարզ երևում է, որ նա ոչ միայն ծանոթ է եղել, այլ շատ է օգտվել Հովհան Բահանա Ակնցու և Եվդոկիայում գրված այբբենարաններում եղած բազմաթիւ նորութիւններից: Օրինակ, եռատառ փակ վանկերը ամբողջապէս վերցված են հիշյալ այբբենարաններից, սակայն այստեղ հեգեբը տրված են միայն Բ բաղաձայնի համակցութիւններով, իսկ ուսուցչին առաջարկվում է, որ եթէ կամենա ինքը կարող է այլ վանկեր հնարել՝ սկսելով Գ տառից և շարունակելով մինչև Է տառը: Այս պատճառով էլ Հոհան Ակնցու 73 էջերի փոխարեն այստեղ եռատառ հեգեբը տրված են միայն 6 էջում:

Միթիթար աբբան մեթոդական շատ առաջավոր մտքեր է հայտնում: Նա պահանջում է գրուսուցման պարապմունքների մեջ բազմազանութիւն մտցնել: Ահա այդ մասին հեղինակի ասածը, որ մեջ է բերվում աշխարհաբարի վերածած.

«Եվ այստեղից ուսուցիչների ուշադրութիւնն եմ հրավիրում նաեւ այն կարեւոր աշխատանքի վրա, որ գտնեւ այստեղից սկսած հոգ տարվի մանուկներին գրել սովորեցնելու և այն զարգացնելու, որովհետեւ շատ օգտակար է, երբ մանուկը փոքր հասակից է սովորում գրել: Այդ թարմացնում է երեխաներին: Զէ՛ որ երեխաները միշտ միատեսակ գործով պարապելով ձանձրանում են և դժվարանում են սովորել, բայց երբ մի դասին (սեմին) գրում են, մյուս դասին կարողում, երրորդ դասին սովորում հաշիւ, մեծ դյուրութեամբ առաջադիւմում են ուսման մեջ: Բացի այդ, աշակերտը ձեռք է բերում գրելու «արհեստը», որը շատ կարեւոր է կյանքի համար... Քանի դեռ աշակերտը սովորում է գրել, շատ լավ կլինի, որ աշակերտները բառերը ընդօրինակեն այբբենա-

րանից և իրենց այդ գրածը սերտեն և համար տան»:

Անցնենք մեզ ծանոթ վերջին նորածն Մեսրոպյան այբբենարանին, որը գտնվում է Կղեռպատրա Սարաֆյանի 1788 թվականին Պետերբուրգում լույս ընծայած «Գիրք որ կոչի բանալի գիտութեան» հայ-ռուսերեն երկլեզվյան դասագրքում, որի մասին առաջին անգամ մանրամասն խոսվել է «Սովետական դպրոց» շաբաթաթիւթի 1940 թվականի № 30-ում իմ գրած «Առաջին հայ-ռուսերեն դասագիրքը» հոդվածում և այնուհետեւ մի շարք հայկական և Սովետականի ու Երևանի ուսական պարբերականների մէջ գրածս հոդվածներում:

Ռուսաց լեզուն սովորելու պահանջը հայերի մեջ առաջ է եկել դեռ ԺԸ դարի սկզբներին, երբ հայերն սկսում են բնակվել Աստրախանում, Մոզդոկում, Ղզլարում, Պետերբուրգում և Մոսկվայում: Այդ պահանջն ավելի ուժեղանում է, երբ Ղրիմի հայ գաղթականութիւնը 1781 թվականին հիմնում է Նոր-Նախիջևանը:

Ահա այդ պահանջը բավարարելու նպատակով, առաջին հերթին լույս է տեսնում ուսահայ առաջին կին հեղինակ Կղեռպատրա Սարաֆյանի վերահիշյալ հայ-ռուսերեն երկլեզվյան այբբենարան-ընթերցարան-բառարանը հայերենից ուսերեն և ուսերենից հայերեն՝ հայերենի միջոցով ուսերեն և ուսերենի միջոցով հայերեն սովորելու համար, ըստ որում ոչ միայն «ի յօգուտ մանկանց», այլև «ամենից որը ունեն ղկարօտութիւն և ղպիտոյց»:

Այս դասագիրքը, որ ունի 20×16 սմ. 285 էջ, տպագրվել է Գրիգոր Խաղարայանի տպարանում՝ հեղինակի հոր՝ Մովսես Սարաֆյանի ծախքով:

Դասագիրքը կազմված է հետևյալ շորս մասերից.

1. Այբբենարան հայերեն և ուսերեն (էջ 5—20):

2. Բառարան հայ-ուսերեն (էջ 21—124) և ուս-հայերեն (էջ 125—243):

3. Խոսակցութիւն հայերեն՝ ուսերենի թարգմանութեամբ (էջ 244—256):

4. Մեծ հայրենասեր և մանկանվեր Խաղարայանի և նրա տպարանի մասին տե՛ս իմ հոդվածը՝ «Հայկական առաջին տպարանը Ռուսաստանում», «Սովետական Հայաստան» օրաթիւթի 1941 թվականի № 32-ում:

7-ի դեպ, այս գրքի մի օրինակը վրացի ակադեմիկոս զորդ Իոանե Բատոնաշվիլին դարձրել է երբեք չվանձն աւելացնելով և վրացերեն թարգմանութիւնը. նրանով վրացի բաղաբական վտարանդիները 1800-ական թվականներին սովորել են ուսերեն: Այդ գիրքը պահվում է Թրիլիսիի գրական թանգարանում:

4. Սկզբունք բաղադրական ուսմանց (էջ 257—285): Այս բաժնում տրված են 117 առած, ասույթ, հակիրճ խոսքեր, բարոյակրթական խրատ, ինչպես և հարց ու պատասխան տարվա եղանակների, ամիսների, շաբաթվա օրերի և այլ տարրական առօրյա գիտելիքների վերաբերյալ, մեծ մասամբ աշխարհաբար լեզվով:

Այբբենարանը բաղկացած է երեք մասից: Առաջին մասում (էջ 5—8) տրված են հայերեն և ռուսերեն այբուբենները, նախ միայն տառերը, ապա տառերը իրենց անուններով: Այս մասի նպատակն է սովորողներին հայերեն և ռուսերեն տառերը ճանաչեցնել տալ:

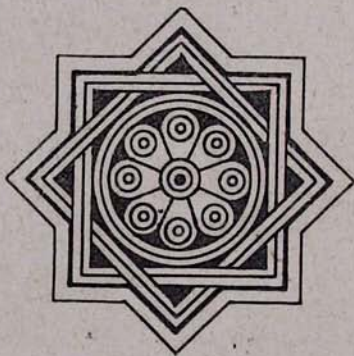
Երկրորդ մասում (էջ 9—14) տրվում են հեգեր հայ-ռուսերեն այբբենարանի համար միավանկ բառերից սկսած և վերջացած վեցավանկ բառերով, որոնց դիմաց ռուսերեն տառերով տպված է նույնը, համաձայն տառադարձության այն եղանակի, որ այժմ էլ գործ ենք ածում Սովետական Հայաստանում:

Երրորդ մասում (էջ 15—20) նույն ձևով տրվում է ռուս-հայերեն այբբենարանը, այս անգամ ռուսերեն բառերը (միավանկից մինչև վեցավանկ) հայերեն տառադարձությամբ:

Սարաֆյանի այբբենարանը իր մեթոդական կառուցվածքով առանձին նորոգությունի չունի, բայց նա պատմական մեծ ար-

ժեք ունի և հայ այբբենարանի սլաոմության մեջ կարևոր տեղ է գրավում որպես առաջին երկլեզվյան (հայ-ռուսերեն) այբբենարան, որին հետևում են հայ-գերմանական (Վալդիս Գեյսեր, 1788), հայ-նակ և նեմեցնակ, Տրիեստ, 1788), հայ-հունգարական (Վալդիս և մաճոնակ, Վիեննա, 1834) և այլ երկլեզվյան այբբենարաններ:

Ամփոփենք: Մեր ուսումնասիրած այս 3 նորածեղ տպագիր Մեսրոպյան այբբենարանների ծանոթությունը մեզ բերում է այն եզրակացության, որ ԺԸ դարում կոստանդնուպոլսում, վենետիկում և Պետերբուրգում փորձեր են արվում ոչ միայն բարեփոխել գրուսուցման մեթոդները՝ հեշտացնել հեգերը՝ գիրկապի մեջ դժվարությունների մակաճման աստիճանականություն մտցնելով, կարգալը և գրելը համատեղ ուսուցանելով, ուսուցչին առաջաբանում և տողատակերում տրված մեթոդական և հրահանգական ցուցումներով օգնելով, այլ և կարգալու հմտության կատարելագործման նպատակով Սաղմոսի փոխարեն հատուկ ընթերցարան տալ: Այս վերջին փորձը ամենից ավելի հաջողվում է Կղեկատար Սարաֆյանին, որն առաջին անգամ Ռուսաստանում տալիս է միանգամայն աշխարհիկ բովանդակությամբ բազմապիսի ու հետաքրքրական նյութերով և մասամբ աշխարհաբար լեզվով արժեքավոր առաջին հայ ընթերցարանը՝ այբբենարանից հետո կարդալու համար:

Ա. Ն. ՇԱՀԻՆՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽԱՋՔԱՐԵՐԻ ԱՐՎԵՍՏԸ*

ԽԱՋՔԱՐԵՐԻ ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԺԳ—ԺԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ԺԳ—ԺԴ դարերում խաչքարերի քանդակագործությունը հասնում է իր զարգացման դագաթնակետին: Այնուհետև, մոնղոլական ավերիչ արշավանքների պատճառով, շինարարական կյանքն առհասարակ Հայաստանում մեծ անկում է ապրում: Սակայն Սյունիքում, Օրբելյան իշխանների տիրապետության օրոք, որոնք առանձնաշնորհյալ դիրք ունեին մոնղոլական իշխանների մոտ, շինարարական և մշակութային կյանքը ԺԴ դարում ևս շարունակում էր զարգանալ: Այս ժամանակամիջոցում կառուցվում են Ամադուի հուշակավոր նորավանքը, Արենիի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, Վերնաշենի Սպիտակավոր գողտրիկ Գյուլվանքը, Գանձասարի վանքը և այլ վանքեր ու եկեղեցիներ:

ԺԴ—ԺԴ դարերում խաչքարերի քանդակագործությունը ևս մի նոր ծաղկում է ապրում: Այս շրջանում խաչքարեր քանդակում են շինարարական տարբեր նյութերի՝ բազալտի, տուֆ քարի զանազան տեսակների և մարմարի վրա: Այժմ խաչքարերի քանդակային մոտիվներն արդեն որոշ հունի մեջ են մտնում: Որպես կանոն քանդակվում են ոչ միայն խաչերը, այլև նրա եղբայրները, մեծ մասամբ աստղաձև քանդակներով, խաչը հանգչում է կլոր վարդյակի վրա: Վարդյակը

խիստ քանդակվում է այն աստիճան, որ նախկին 8—16 թեանի կլոր վարդյակներից բան չի մնում: Նրանք այժմ ավելի խոշոր քանդակվելով հանդերձ, դառնում են ուռուցիկ, վահանաձև: Խաչերի թևերի ծայրերը, որոնք նախկինում կլոր էին վերջանում, այժմ արդեն դառնում են տերևաձև և քիչ սրածայր: Այս շրջանում քանդակային մոտիվները՝ խաղողը, բուսական և երկրաչափական քանդակները, խիստ ոճավորվում են: Օրինակ, հնագույն խաչքարերի խաղողի և նույն քանդակները այն աստիճան են ոճավորվում, որ նրանցից ոչինչ չի մնում խաղողը և նուրբ հիշեցնող: Խիստ աճում է խաչքարերի ֆունկցիոնալ նշանակությունը: Այժմ կառուցվում են կոմպլեքս խաչքարեր, այսինքն մի քանի խաչքարեր առնվում են ճարտարապետական հատուկ ձևավորման մեջ այլ քարերից պատրաստված շրջանակում և հատուկ պատվանդանների վրա դրված (ճկառ 36, 37):

Այս շրջանում քանդակվում են ամենափրկիչ և կամ խաչելության խաչքարեր՝ Հիսուսի խաչելության պատկերով: Այս խաչքարերի վրա պատկերված են արևն ու լուսինը, իսկ խաչելության խաչաքանդակն ընդհանրապես իր ներքևի մասում կլոր վարդյակ չի ունենում: Այդ դեպքում լուսատուները փոքր են քանդակվում խաչքարերի զանազան մասերի վրա, բայց ոչ խաչի տակ: Իսկ երբեմն էլ խաչելության խաչքարի վրա Հիսուսի խաչելության պատ-

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1960 թվականի № 6-ից և 2-ից:

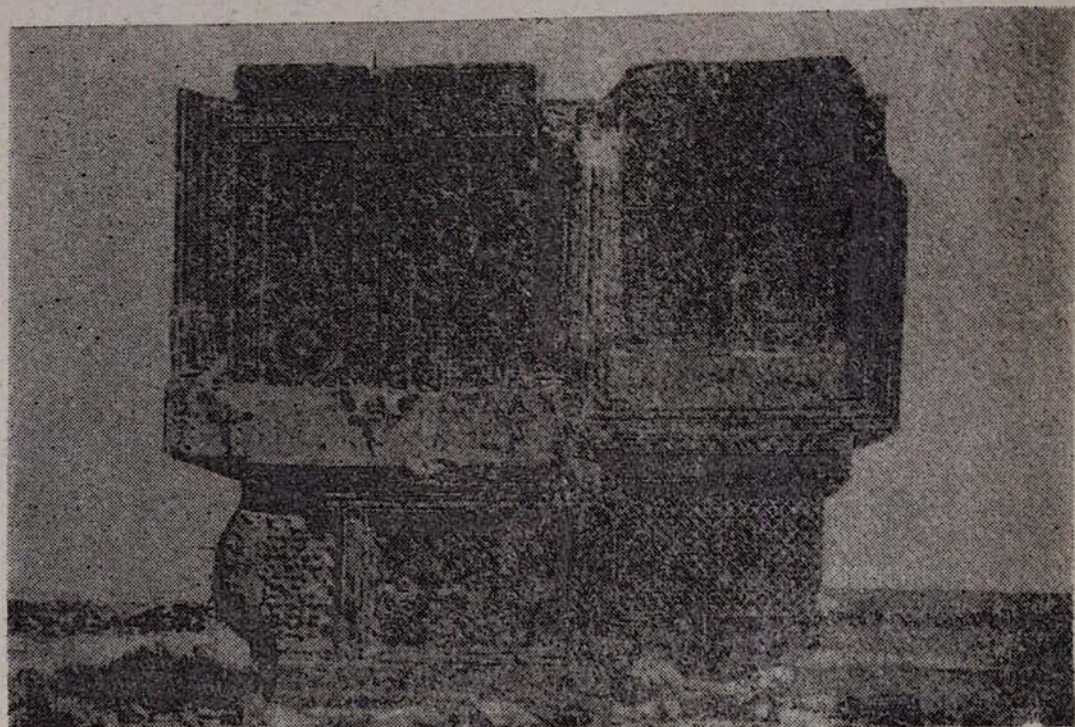
կերը չի լինում, բայց կանգնեցվում է որպես այդպիսին, օրինակ՝ Աշտարակի Ծակ խաչը (նկար 38):

Այս շրջանում խաչքարերի վրա հանդես են գալիս նաև ելնդավոր գրերը, որոնք ուռուցիկ, դուրս ցցված են լինում: Բացի այդ, ԺԳ—ԺԴ դարերից սկսում են խաչքարեր քանդակել նաև երկու մասից, ըստ որի բուն խաչքարը քանդակվում է միակտոր քարից, իսկ գառնիդային մասը (քիվը) առանձին քարից:

վանդանի ճակատին ունի 1222 թվակիր հետևյալ արձանագրությունը.

«Թ. ՈՇԱ: Ես ՏՐ Յոհանէս առաջնորդ Սանահնիս էաու զԱժաճնի ձորին այգին եւ զտնէրն եւ զայն հողն. որ ի վերի դեհին է ի հիւրատունս: Որ խափանէ եւ հանէ յերիս սը ժողովոյն նգովեալ լիցին, ամէն: զԴԻՐ յ.»⁴⁹:

Արձանագրության վերջի տողում գրված զԴԻՐ յ. (զԴարիթս յիշեցեք), խաչքարի քանդակողն է:

Նկար 36

Նշված ժամանակաշրջանին վերաբերող կան հետևյալ հատկանշական խաչքարերի նմուշները.

1. Սանահնի վանքից քիչ հեռու, 1255 թվականին կառուցված աղբյուր-հուշարձանի մոտ գտնվում է «Ծիրանավոր» կոչվող բազալտ քարե խաչքարը, 1205 թվականին կառուցված Սանահնի վանքի առաջնորդ Տեր Հովհաննեսի կողմից: Գեղեցկաքանդակ այս խաչքարը (նկար 39), որի գառնիդային մասը առանձին քարից է քանդակած, պատ-

Այս խաչքարի խաչի հորիզոնական թևերի վերևից կախվող քանդակները, որոնք խաղողի խորհրդանշանն են, այն աստիճան ոճավորման են ենթարկված, որ խաղողից ոչինչ չի մնացած:

2. ԺԳ դարի հիանալի խաչքարերից է Սարգսի 1215 թվականի խաչքարը (նկար 40), որը գտնվում է Սանահնի վանքի ցավթի կամարներից մեկի բացվածքի մեջ: Խաչքարի ճակտին գրված է.

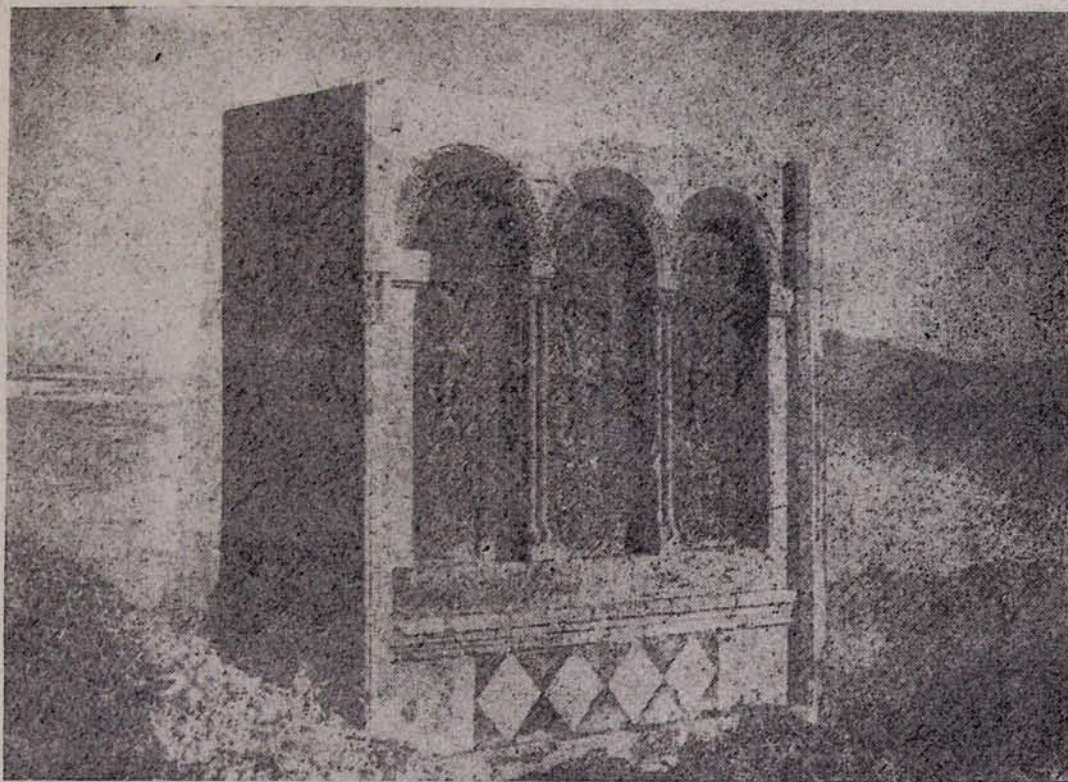
49 Կ. Ղաֆադարյան, «Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները», էջ 183:

«Նշանդ Այ ազնեայ Սարգսի յաւուրն մեծի»:

Խաչքարի թիկունքին կա հետևյալ արձանագրութիւնը.

«Ի Ոկի քվիս կանգնեցաւ խաչն յիշատակ Սարգսի, որդոյ Սմբատայ, բոռն Համազասպեանց, որ մեռաւ ի պատերազմի եւ թաղեցաւ ի դուռն Ածածնիս եւ որդի նորա Սմբատ եւ ամուսինն Աղուտ ետուն ի Միարդն զԱրլասազանց հայրենիքն ամե-

Ոճալորված բաղալտե պատվանդանի վրա կանգնած այս խաչքարը քանդակված է շատ նուրբ և բարձր ճաշակով: Այստեղ ևս բուսական քանդակները ամբողջությամբ վեր են ածվել երկրաչափականի: Նախկին խաղողաքանդակներից տերևաձև մի զարդ է միայն մնացել: Քանդակները և նրանց մոտիվները խիստ կերպով ոճավորված են: Խաչքարի վերևի լայնքը քիչ ավելի լայն է,

Նկար 37

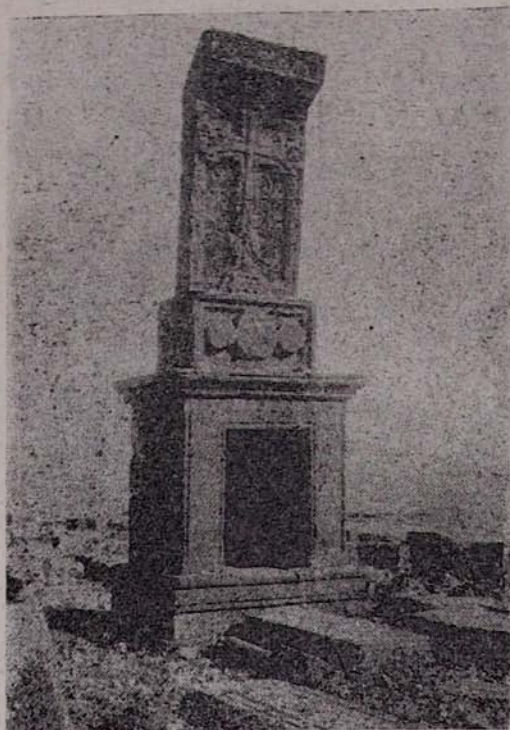
նայն շան ու գեւով յԱծածինս եւ Խ աւրավար հող: Ով գայն հանէ զԱծածնէս Գ սր ժողովոյն նգովեսցի յԱյ: Ես հայր եւ վարդապետ Գրիգոր, Վարդան եւ ամէն միաբանքս տուաք զամէն եկեղեցիքս Քառասնից տանին գերկու եկեղեցին Սմբատայ եւ գայլն Սարգսի: Ով խափանէ զվերագրեալ նգովսն առցեն»⁵⁰:

50 Նույն տեղում, էջ 174 և 176:— Տե՛ս նաև Ն. Կոստանյանց, «Վիմական տարեգիր», էջ 58, Զալյանց, «Ծանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան», մասն Ա, էջ 25—26, որտեղ արձանագրութիւնը սխալ է ընթերցված:

քան ներքևի մասը: Խաչքարային արվեստի կլասիկ ձևն է սա:

Սանահնի վանքում կան բազմաթիվ այլ գեղեցկաքանդակ խաչքարեր՝ մեծ մասամբ ԺԳ դարին վերաբերող:

3. Կատարողական արվեստի բարձր ճաշակով են արված Բջնիի ԺԳ դարի խաչքարերը, որոնցից մեկը (նկար 41) 1219 թվականն է կրում: Խաչքարն ամբողջությամբ զարդարված է բուսական և երկրաչափական նուրբ քանդակներով: Բջնիում կան նաև ԺԶ դարի գեղեցիկ այլ խաչքարեր: Այս-

Նկար 38

տեղ գործել է քանդակագործների մի ամբողջ սերունդ:

4. Ալավերդու շրջանի Թումանյան գյուղի շրջակայքում է գտնվում ԺԳ դարին վերաբերող մի շքնաղ խաչքար: Տեղացիք այն «Սիրուն խաչ» են կոչում (նկար 42): Խաչքարի շրջանակի եզերքներին քանդակված է հետևյալ արձանագրությունը:

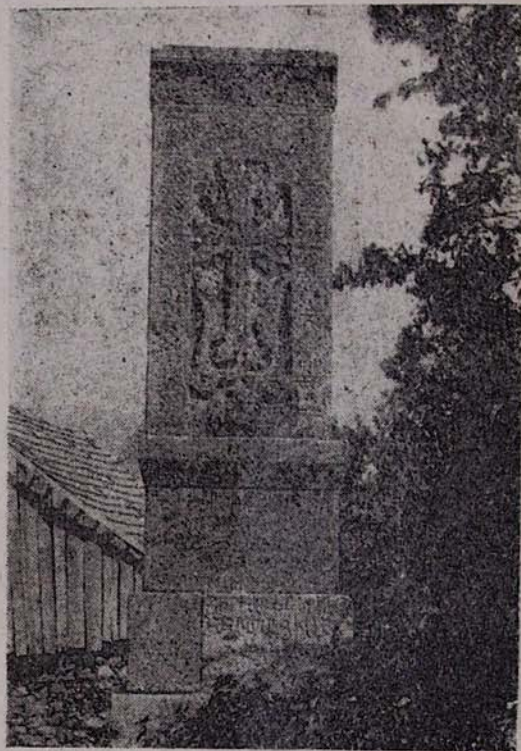
«Իշխանութեն Մամիկոնին եւ որդոյ նորայ վարդապետ, եւ Հայրապետ, որդի Թէրին, կանգնեցի սր Տերունայկան: Յիշատակին Չ(?) եւ Ասլան բէկին եւ ծնողաց մերոց: Որք երկրպագէք...»:

Արձանագրության մեջ նշված Չ—ն հավանաբար խաչքարի քանդակման ժամանակին է վերաբերում, որի դեպքում կունենանք 1251 թվականը:

«Սիրուն խաչ»-ը վարդապետն տուժ քարից է քանդակած: Կանգնեցված է հոսստիճան բազալտե պատվանդանի վրա: Խաչքարը դարձրված է նուրբ բուսական և եր-

կրաշափական քանդակներով: Խաչքարի գարնիզի մեջտեղում, բազկաթոռի փափուկ բարձի վրա, բազմած է Քրիստոսը, Իր մերկ ոտքերը մեկնած նույնպիսի մի ուրիշ փափուկ բարձի վրա: Խաչքարի այդ քանդակները այնքան նուրբ են արված, որ անգամ զգացվում է բարձրի փափկությունը: Քրիստոսի ձեռքին քանդակված է մի զիրք, որը հավանաբար Ավետարան է, վրան գրված «Ես եմ Աս Ք»: Խաչքարի բարձրությունը 2,35 մ. է, լայնքը՝ 1,00 մ., հաստությունը՝ 0,28 մ.: Խաչքարի պատվանդանի հետ ընդհանուր բարձրությունը 4,09 մ. է:

5. Խաչքարերի արվեստի մեջ խաչելության խաչքարերից հնագույնը Հաղբատի վանքի կամարակապ սրահում գտնվող 1273 թվականին քանդակված կոթողն է⁵¹: Հաղբատի այս խաչելության խաչքարը կանգ-

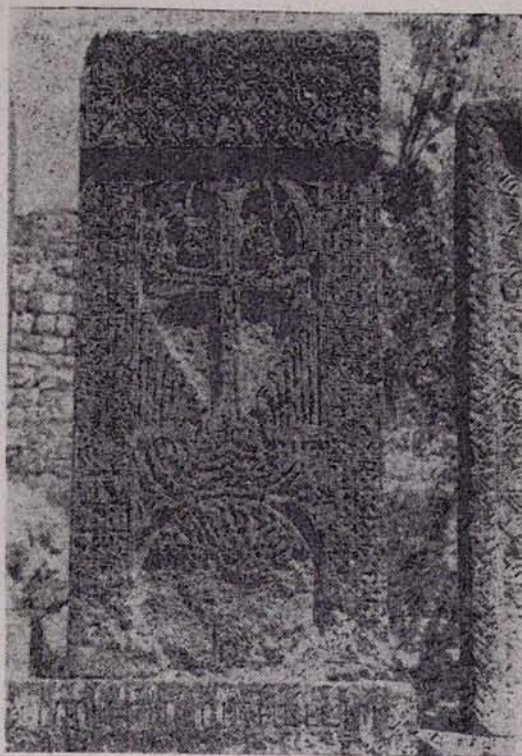

Նկար 39

51 Գ. արհեստիպետ Հովսեփյան, «Հավուց թառի Ամենափրկիչը և նույնանուն հուշարձանների հայ արվեստի մեջ», Նրուսադեմ, 1937 թ., էջ 59:

նեցրել է Հովհաննես եպիսկոպոսը, աթարեկ և ամիրսպասալար Սադունի իշխանության ժամանակ: Խաչքարը կանգնած է բարձր և սրբատաշ քարերով շարված քանդակազարդ պատվանդանի վրա: Նրա վրա քանդակված է Հիսուսի խաչելության տեսարանը իր բոլոր մանրամասնություններով և համապատասխան մակագրություններով: Խաչքարի գառնիզի քանդակները պատկերում են Քրիստոսի համբարձման մանրամասնությունները: Խաչքարը, իր պատվանդանով միասին, 4 մետրից ավելի բարձրություն ունի (նկար 43):

6. Կեչառիսի վանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցու (ԺԱ դար) արևելյան պատի մոտ կանգնեցված է միջնադարյան Հայաստանի խոշոր ճարտարապետ Վեցիկ վարդապետի խաչքար-մահարձանը (նկար 44): Բազալտե այս յուրահատուկ խաչքարը տեղավորված

Նկար 41

է ոճավորված բազալտե բարձր պատվանդանի վրա, որի ճակատին գրված է.

«Զվեցիկ վարդապետ յաղարս յիշեսցիք ի Քս աղայմք»:

Խաչքարի թիկունքին փորագրված է 15 տողանի հետևյալ խոշոր արձանագրությունը.

«Յիշեսցիք յաղարս զծառայն Այ զվեցիկ ֆարագործ, որ շինեաց զնոր եկեղեցիս եւ ի կառարման սորին ինքն կատարեաց զկենցաղս եւ փոխեցաւ առ Քս կիսարեայ աւուրք: Եւ ես Յովհաննէս եւ եղբարս իմ հարազատ սորին կանկնեցաք զսր նշան Քի ի վերա հանկստարանի սորին առ ի բարէխաւսութի սմա եւ ի մեզ եւ ամենայն հաւատացելոց եւ յիշողացն զսա»⁵²:

⁵² Տե՛ս նաեւ Մ. Եղիսկոպոս Սմբատյանց, «Գեղարբունի», Վաղարշապատ, 1895 թ., էջ 335:—Գ. արեւսպիսկոպոս Հովսեփյան, «Խաղբակեանք կամ Պոռչեանք», Ա., էջ 75:— «Ազգագրական հանդես», գիրք ԻԳ, Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 131—132:

Նկար 40

Նկար 42

7. ԺԳ դարի մեր լավագույն խաչքարերից է Հաղարծնի վանքի նրբաքանդակ խաչքարը, որը հատուկ պատվանդանի վրա կանգնեցված է վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային դռան առաջ (Նկար 45): Դրժբախտաբար այս խաչքարը արձանագրության չունի, բայց ելնելով քանդակային մոտիվներից և ոճական առանձնահատկություններից, այն կարելի է իրոք ԺԳ դարի գործ համարել: Բացի այդ, Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային մուտքի ճակատակալ քարի արձանագրության նշանակված ԶԼ (1281) և Շ (1051) երկու թվականներից առաջինը՝ ԶԼ ամենայն հավանականությամբ վերաբերում է եկեղեցու վերակառուցմանը, իսկ Շ—ն՝ եկեղեցու հիմնադրմանը: Հետևաբար ճիշտ կլինի երկուսի նաև, որ հիշյալ խաչքարն էլ կանգնեցված է 1281 թվականին, եկեղեցու վերակառուցման կապակցությամբ:

Այս խաչքարը դարդարված է նուրբ քանդակներով: Նրա երկու եզրերին քանդակ-

ված են 5-ական գեղեցիկ ութթևանի աստղաձև վարդյակներ: Նրանում զգալի մասն են զբաղում գառնիզի լայն ճակատի շքնադրանդակները, որոնց մեջ այնքան դինամիկ է դրված: Դրանք հիշեցնում են ցորենի այեծածան դաշտերը և կամ ծաղիկները: Նման երկու խաչքարեր ունենք Հովհաննավանքում⁵³:

8. Խաչքարերի քանդակագործության դասնապատկեր հանդիսանում են Գողաթանքի հայտնի երկու խաչքարերը, որոնցից առաջին և մեծագույնը վերագրվում է միջնադարյան

Նկար 43

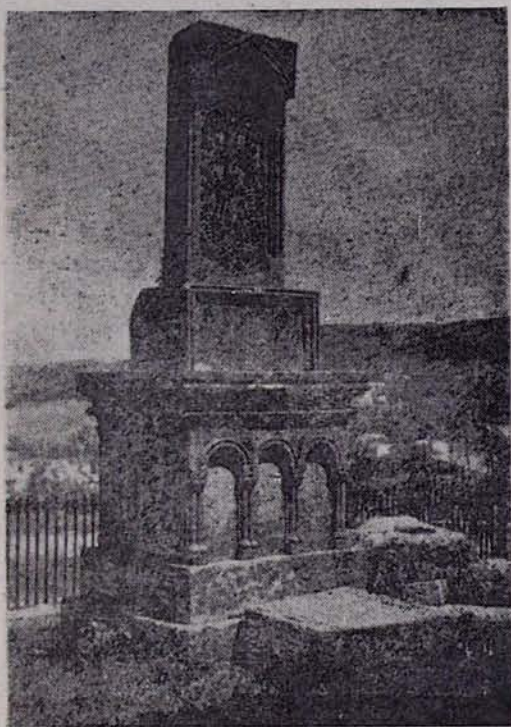
⁵³ Հաղարծնի այս խաչքարը, նրա քանդակային մոտիվները և հատկապես գառնիզային մասի քանդակները նմանվում են Հովհաննավանքի զավաթի միջի գույզ և շքեղ քանդակված խաչքարերին, որոնք, նույնպես ԺԳ դարի գործ են հանդիսանում, թեև արձանագրությունները թվական չունեն:

Հայաստանի խոշորագույն գիտնականներից Մխիթար Գոշին (նկար 46): Խաչքարերից երկրորդը (նկար 47), որի ստույգ քանդակագործը Պողոսն է (համանաբար երկուսն էլ Պողոսի քանդակածն են), ունի 1291 թվակիր հետևյալ արձանագրությունը.

«Կամաւն Աստուծոյ, եւ Պապոս կանգնեցի զխաչս ի վերա շիրմի ծնողաց իմոց, եղբարց եւ ինձ: Թե Տէր կամեսցի, որ եւ սորա ողորմեա Աստուած եւ բարեխոսութեամբ ամենայն սրբոց: Ի թվին Զե Պապոս»:

Պողոսի քանդակած այս խաչքարը իրենից ներկայացնում է մի շքնաղ ձեռագործ բազալտ քարից՝ կանգնեցված ոճավորված պատվանդանի վրա: Նրա կենտրոնում նրբագույն քանդակներով խաչն է, իսկ երկու եզրերին՝ 9-ական ութթևանի աստղաձև վարդյակներ:

Խաչքարը զարդարված է բուսական և երկրաչափական սքանչելի քանդակներով: Սա համեմատաբար քիչ փոքր է Մխիթար Գոշին վերագրվող խաչքարից, որը դժբախտաբար արձանագրություն չունի:

Նկար 44

Նկար 45

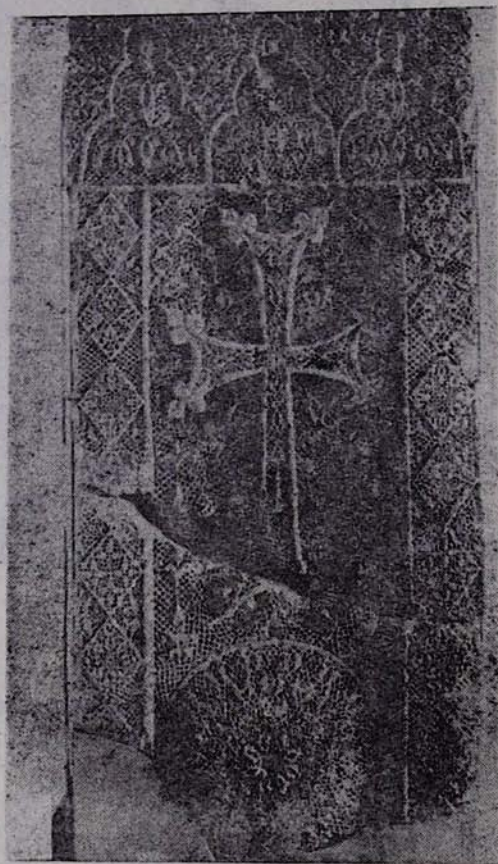
9. Մխիթար Գոշի վերոհիշյալ խաչքարը պահվում է Երևանի Պետական պատմական թանգարանում⁵⁴: Սա ևս մուգ կապտագույն բազալտ քարից է: Բարձրությունը 2,40 մ. է, լայնքը 1,15 մ.: Ողջ խաչքարը զարդարված է նրբագույն և ճոխ քանդակներով: Մարդ ապշում է նրա քանդակների նրբությունը և կատարման այդ գեղեցկությունը տեսնելով: Կարծես անխոս բազալտ քարը կենդանացել, ժպտում է:

ԺԳ դարի գեղեցկաքանդակ խաչքարեր ունենք Դեղարդավանքում (1213 թվականի

⁵⁴ Դժբախտաբար այս խաչքարը մեջտեղի մասից քիչ ներքև կտրվել է երկու մասի, իսկ ներքևի մասից պակասավոր է, ջարդվել է: Պատմական թանգարանում այն առնված է երկաթե բարակ լարի շրջափակի մեջ և ցուցադրվում է հասարակությանը:

Մխիթար «յարինող»-ի խաչքարը), Սանահնում (հորիշահի կանգնեցրած խաչքարը), Բջնիում, Գառնիում, Նոր-Բայազետում (Կամոյում), Նորավանքում (Ամաղու), Մաստարայում և այլուր: Նրանց թիվը այնքան շատ է, որ անհնար է այստեղ բոլորին ներկայացնել:

Մինչև այժմ մեզ հայտնի միակտոր քարից խոշորագույն խաչքարը պիտի համար-

Նկար 46

րել Մարտունու շրջանի Զուլաքար գյուղի բաց գույնի բազալտե հայտնի Զուլախաչ⁵⁵ («նկար 48»), որի բարձրությունը 3,80 մ. է, լայնքը 1,32 մ. ներքևի մասում, իսկ մեջտեղում՝ 1,36 մ. հաստությունը՝ 0,27 մ.:

⁵⁵ Զուլ նշանակում է երկար, իսկ զուլախաչ՝ երկար խաչ: Տեղացիք «Զուլախաչ» են անվանում այս խաչքարը:

Նկար 47

Ամենայն հավանականությամբ մոտ 1—1,50 մ. էլ թաղված է հողի մեջ՝ նման բարձրության խաչքարը կանգնեցնելու համար: Այն արձանագրություն չունի: Ի դարի սկզբին գյուղի քահանան նրա վրա մի արձանագրություն է քանդակել տալիս: Խաչքարի քանդակման ոճից և մոտիվներից ելնելով, այն կարելի է համարել ԺԳ—ԺԴ դարերի գործ:

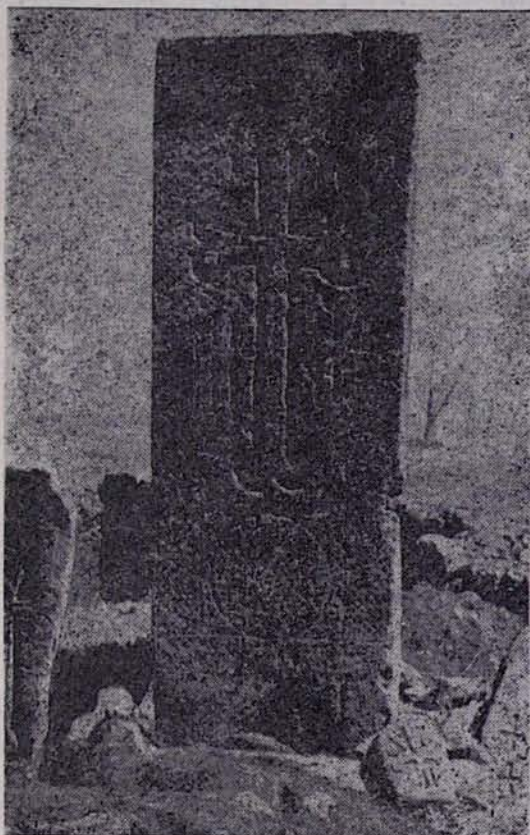
10. Նորավանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու մուտքի առաջ դրսևում է հռչակավոր Մոմիկ վարդապետի քանդակած գեղեցկաքանդակ խաչքարը կարմիր քարից, 1308 թվակիր Ունի հետևյալ արձանագրությունը.

«Ես Թամթայ հաթունս կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգո աթապէկ Տաւաթիւն եւ յաւեշատութիւն ողոց իմոց Բիրթէլին և

Բուղտային: Թիւն ՉՄԷ: Մոմիկ վարդպետ» (նկար 49):

Այս հոյակապ խաչքարը դարդարված է բուսական, երկրաչափական և սյուժետային քանդակներով, որոնք իրենց կատարման նրբությամբ չեն դիջում Գոշավանքում Պողոսի քանդակած խաչքարերին: Խաչքարի գանդակային մասում քանդակված են 3 ֆիգուրաներ, երկուսը կանգնած, իսկ մեջտեղինը՝ նստած՝ վիճակում: Խաչքարը երկու կողմից եզերված է 7-ական ութթևանի աստղաձև գեղեցիկ քանդակներով: Հետաքրքիր է, նորավանքում կան նման այլ գեղեցիկ բաղմաթիվ խաչքարեր, տարբեր վարպետների կատարմամբ, այնպես, որ բոլորովին էլ Մոմիկի քանդակած հիշյալ խաչքարը իր գեղեցկությամբ միակը չէ նորավանքում:

Մինչադարյան Հայաստանի հուշակամոր այս վարպետը եղել է միաժամանակ ճարտարապետ, քանդակագործ և գրիչ, որը ա-

Նկար 48

Նկար 49

վելի քան 30—40 տարի կառուցել և քանդակել է հոյակապ հուշարձաններ և գրել ու ծաղկել ձեռագիր մատյաններ:

Մոմիկի մասին երկրորդ վկայությունն ունենք Եղեգնաձորի շրջանի Արենի գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու վիմական արձանագրությունից, որը թվագրված է 92Ա (1322 թ.) այսպես՝ «Մոմիկ վարդպետ շարժ եղեւ», և. այս բուն տեքստը՝ «92Ա» թվագրությամբ: Մոմիկի մասին մենք մի այլ արժեքավոր տեղեկություն էլ ունենք 1293 թվին նրա ձեռով իսկ գրված, 32,5X24,5 սանտիմետր չափսի նկարադարձ ավետարանից⁵⁶:

Հետևաբար եթե Մոմիկի աշխատանքային գործունեության սկիզբը համարենք

⁵⁶ Է. Մ. Ալիշան, «Միսական», էջ, 181:

Նկար 50

1292 թվականը, իսկ վերջը՝ 1322 թվականը, ապա կտեսնենք, որ Մոմիկն աշխատել ուստեղծագործել է առնվազն 30 տարի, եթե ոչ 40 տարի, Սյունիքի սահմաններում:

Նորավանքի և Արենիի Ս. Աստվածածին եկեղեցիների շինարարական և քանդակագործական արվեստի ուսումնասիրությունից կարելի է հետևել, որ նույն Մոմիկ վարդապետն էլ հանդիսացել է նրանց երկուսի ճարտարապետը և քանդակագործը: Հավանաբար Նորավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու վրա մի ինչ-որ տեղ թողել է իր անվամբ արձանագրություն, որը հիշյալ եկեղեցու կործանման ընթացքում կորել է: Եկեղեցին վերանորոգվել է 1947—1948 թվականներին, Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կողմից:

Հայաստանում մարմարի վրա խաչքարեր են քանդակվել նաև Ամաղուում, Լեռնային

Ղարաբաղի խուժա վանքում և այլ վայրերում:

1909 թվականին ակադեմիկոս Հ. Օրբելին Լեռնային Ղարաբաղի Դադի կամ խուժ վանքում տեսել է մարմարից քանդակած ԺԳ դարի քանդակաղուրդ, արձանագիր մի խաչքար⁵⁷:

Միջնադարյան Հայաստանում խաչեր քանդակում էին նաև քարայրներում (Սառնաղբյուր, Օշական և այլն), ուխտատեղիներում և տարբեր տեսակի կիսաձևավորված քարերի վրա, որոնք իրենցից թեև ոչինչ չէին ներկայացնում որպես քանդակագործական արվեստի նմուշներ, բայց և այնպես հաճախ ունենում էին բովանդակալից և կամ զանազան տեղանունների հիշատակությամբ հետաքրքիր արձանագրություններ: Այսպես, օրինակ, 1958 թվականի հուլիսին Մարտունու շրջանի Նոր Գետաշեն գյուղում հայտնաբերվեց 1222 թվակիր շատ հասարակ բազալտե մի խաչքար, հինգ տողանի հետևյալ արձանագրությամբ (նկար 50)։

«ԹՎ ՈՀԱ

ԵՍ ՈՏԱՆԵՍ Կ[անգնեց] —

Ի խաչս ամ...

Բարկուշատ

Ի ՆՈՐԱՏՈՒՍ ՄԵ...»⁵⁸:

Այս արձանագրությունը խիստ շահեկան է նրանով, որ ցույց է տալիս Սյունյաց նահանգի երբեմնի Բարկուշատ գավառի պատմական տարբեր ժամանակներում ունեցած սահմանների մասին:

⁵⁷ Այդ մասին մեզ հաղորդել է 1954 թվականին հենց ինքը՝ ակադ. Հ. Ա. Օրբելին: 1954 թվականին երբ մենք շրջում էինք Լեռնային Ղարաբաղում, տեղի բնակիչները հաստատեցին նման մարմարե խաչքարի դեռևս գոյությունը, բայց դժբախտաբար չկարողացանք անձամբ լինել խուժ վանքում, իսկ խաչքարի լուսանկարը չունենք:

⁵⁸ Խաչքարի վրա փորված է մի պարզ խաչ, ներքևի մասում սրածայր է, վերևում՝ կլոր, աջ թևի մի մասը ջարդված է արձանագրության հետ միասին:

(Շարունակելի)

Ա Ռ Ո Գ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն *

ՍՈՍԿ

Առողջանության հազագ հնթախմբի հաշորդ կենտադրական նշանը սոսկն է։ Այս նշանի մասին ևս առաջին հիշատակությունը գալիս է դեռևս Ե դարի քերականներից։ Առողջանության բաժնում քերական Մովսես Քերթոզը սոսկը բնորոշում է այսպես. «Սոսկ, որ սուր անցանէ»։ Հետագա շրջանում քերականությունը զբաղվողներից Հ. Գ. Ավետիքյանը մի փոքր ավելի հանգամանորեն է անդրադառնում այս հարցին. նա գրում է. «Հազագ է որակ ձայնի, որ եթէ թանձր իցէ և խոշոր, կոշի թաւ, իսկ լերկն՝ դուրկն ասի սոսկ»¹։

Նոսեւով նրա կոնկրետ գործածությունը մասին, Հ. Գ. Ավետիքյանը նշում է, որ սոսկը դրվում է թի վերայ լերկիցն ալ, կ, ա, դ, ն, ծ, շ, մ. ր»²։

Այստեղ Հ. Գ. Ավետիքյանը գրեթե նույնությունը կրկնում է Սկեռացուն։

«Սոսկն ի հնումն վարէր ի վերայ այնց տառից, զորս առաւել նուրբ պարտ էր հընչել, քան զլծորդատառս նմանաձայնս նոցա», — գրում է Հ. Մ. Չամչյանը³։

Ինչպես պարզվում է բերված բնորոշումներից, սոսկը պետք է գործածվեր այն բաղաձայնների վրա, որոնք արտասանվում են ավելի նուրբ ու բարակ. թալը թանձրացնողն էր, իսկ սոսկը՝ նրբացնողը։

Հին գրչագրերում սոսկի գործածությունը խիստ հազվադեպ ու սահմանափակ է եղել։

* Տե՛ս նաև նույն խորագրով մեր հոգվածը «Էջմիածին» ամսագրի 1958 թվականի № Թ-ում, էջ 54։

1 Հ. Գ. Ավետիքյան. «Քերականութիւն հայկական», Վենետիկ, 1815, էջ 559։

2 Նույն տեղում, էջ 564։

3 Հ. Մ. Չամչյան, «Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի», Մոսկվա, 1859, էջ 240։

Բաղաձայն տառերի արտաբերության մեջ նման ստորաբաժանումների կարիքը, ինչպես երևում է, մեր լեզուն չի ճանաչել, ուստի սոսկը և՛ չնչին գործածություն է ունեցել, և՛ արագորեն հանվել է գործածությունից։

Հին գրչագրերից մի քանիսում սոսկը գործածվել է իսկ, պէս պէս, առաջ և այլ բաների վրա (տե՛ս Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի ձեռագիր № № 1390, 1920 և 2373)։

ԱՊԱԹԱՐՑ

Ապաթարց նշանը ևս հին քերականների կողմից դասված է առողջանության նշանների շարքը։ Այս նշանի մասին ևս առաջին հիշատակությունը հանդիպում ենք Ե—է դարերի քերականական ձեռագրերում, որը նույնությունը շարունակվում է քերականությունը նվիրված հետագա բոլոր աշխատություններում։ Ապաթարցի մասին Դավիթ քերականը հետևյալն է ասում. «Թսկ ապաթարցը եղեալ լինի նշան վասն ունելոյ զձայնաւորսն առ ի պարզ ասելոյ զբանն. առաջ իմն՝ հանեալ այբի և դնելոյ զդա ի վերայ տեղւոյն ասասցես ապաթարց»⁴։

Հետևելով հունական քերականությանը, հայ մեկնիչները ապաթարցի կանոնը նույնությունը փորձել են կիրառել մեր լեզվում։ Փաստորեն մեր լեզվի հնագույն շրջանում ապաթարցի կիրառումը լայն տարածում չի ստացել և այնքան էլ գործնական նշանակություն չի ունեցել։ Թերևս այս է պատճառը, որ հետագա շրջանի քերականներից մեկը՝ Հ. Վ. Չալոխյանը փորձում է այդ նշանը համարել եվրոպական աղբյուրից առած

4 Ն. Աղանց, «Արունատ Դիոնիսեայ քերականի և հայ լեզվագիտության նորին», Պետերբուրգ, 1915, էջ 124։

հետագա փոխառություն: Այդ մասին նա գրում է. «Քանի մ'ուրիշ նշաններ՝ նոր (արև-գրում է) ազգաց ուղղագրությունն առնված կգործածվին որ են՝ ապաթարց (՝), չակերտ (α β) և փակագիծ ()»⁵:

Ի դեպ, ասենք, որ ամեն բան եվրոպականի ազդեցությամբ բացատրելու միտումը սխալ է և բխել է մեր անցյալ շրջանի գրավոր խոսքի վերաբերյալ ուսումնասիրությունների բացակայությունից: Օրինակ՝ չակերտը հայ գրչության մեջ շատ ավելի վաղ է երևացել (Բ դար), քան եվրոպական ազգերի գրավոր խոսքում: Այս մասին մենք ավելի մանրամասն կխոսենք իր տեղում:

«Քիչ թե շատ, — գրում է դոկտոր Գ. Զահուկյանը, — գործնական արժեք կարող էին ունենալ «կրթի» նշանները միայն, թեև դրանցից ապաթարցի կարիքը հայերենում համեմատաբար ավելի քիչ էր զգացվում, քան հունարենում»⁶:

Ապաթարցի գործածությունը իրոք որ չափազանց սահմանափակ է հին գրագրերում: Ապաթարց կոչվածը սովորական ստորակետի նման մի նշան է, որ դրվել է ի նախդիրի, օժանդակ բայերի և այլ բառերի վրա: Այս ձևին զուգահեռ գործածվել է նաև գիծը: Մեր կարծիքով, ապաթարց նշանը չի գործածվել հայոց լեզվում նրա համար, որ սրան զուգընթաց հնում ձայնավորների սղման համար գոյություն են ունեցել համառոտագրության կամ սղման պայմանական այլևայլ նշաններ:

Քերականները, օրինակ, խոսելով առոգանության տառ նշանի մասին, ապաթարցի համար որպես օրինակ հիշատակում են միայն աւրէնս ռաւոյց բառը, մինչդեռ, ինչպես քերականական աշխատություններում, այնպես էլ այլ թեմաներով գրված ձեռագրերում, փոխանակ այդ ձևի հանդիպում ենք բազմաթիվ բառերի, որոնց մեջ ձայնավոր տառերը սղված են և սղումը ցույց տալու համար այդ տառերի փոխարեն դրված են զանազան նշաններ:

Ապաթարց նշանի գործածության ծավալումը տեղի է ունենում աշխարհաբարի շրջանում⁷:

5 Ն. Վ. Զալբյան, «Քերականություն Հայկազեան լեզուի», Վիեննա, 1885, էջ 498:

6 Գ. Զահուկյան, «Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում», Երևան, 1954, էջ 96:

7 Այս մասին տե՛ս մեր «Հայերենի կետագրությունը աշխարհաբարի շրջանում» աշխատությունը, տպագրված «Հայոց լեզվի դասավանդման հարցեր» ժողովածուում, Երևան, 1958, էջ 139—145:

Տողադարձի գաղափարը եղել է դեռևս Ծղարից սկսած: Տողադարձի համար անցյալում հատուկ կանոն չի եղել: Մինչև տողի վերջը տվյալ բառից քանի տառ տեղավորվել է, այնքան էլ գրել են, իսկ մնացած տառը կամ տառերը տարել են հաջորդ տողը: Նշել են դեպքեր, երբ նախորդ տողում մնացել է բառի միայն մի տառը, կամ հաջորդ տողն է տարվել բառի դարձյալ միայն մի տառը: Նշանակում է, տողադարձի համար գործել է մեխանիկական տողադարձման սկզբունքը, այն է՝ գրել մինչև տողի վերջը բառից այնքան տառ, որքան կտեղավորվի, իսկ մնացած տառերը տանել հաջորդ տողը:

Տողադարձի համար որպես կետագրական նշան հին քերականական գրագրերում հիշատակվում է ենթամայն, ենթամաճ կամ ենթամաճ տերմինը, որը, սակայն, գործածության մեջ չենք տեսնում հին ձեռագրերում: Այս առիթով պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը գրում է. «Մինչև 13-րդ դարը գրված ձեռագրերում գրեթե մեզ չի հանդիպում գործածված տողադարձման նշանը — ենթաման: Մեզ հայտնի հնագույն ձեռագրերից մեկը, ուր հանդիպում ենք տողադարձման նշանի, Մովսես Կաղանկատվացու 1289 թվականի ընդօրինակությունն է: Տողադարձման նշանը դրվում է ոչ թե վերջացող տողի վրա, այլ տողի վերևում»⁸:

Տողադարձի նշանի գործածության սկիզբը Ն. Ն. Տաշյանը համարում է ԺԾ դարի սկիզբը. «Մյուս ամենքը՝ ըլլա երկաթագիր, ըլլա բոլոր կամ նոսր՝ առանց տողադարձի նշանի կգրեն: Ալիշանի շուրս համագրությունքն ալ հատկապես այս նպատակով աչքն անցնելով և հարյուրավոր ճշգրտապատկերներ պրպտելով մինչև ԺԴ դար և ոչ մեկ ձեռագիր գտանք, որ գործածեն նույնը: Ամենքը բառերը տողավերջին կրածնեն ըստ կամս առանց կանոնի և առանց հատուկ նշանի»⁹:

Խոսելով առողանություն նշանների մասին՝ Դավիթ քերականը գրում է. «Եւ ենթամայն և ստորատդ հակառակին միմեանց. ենթամայնդ ի խառնեալ զբանդ իբր թէ աւրէնս ռաւոյց, իսկ ստորատդ ի բաժանել զսոյն»¹⁰, իրոք, ենթամայնի, որպես տողադարձի նշանի, չենք հանդիպում հնագույն արձանագրություններում և ձեռագրերում: Այդ նշանի գործածությանը հանդիպում ենք հետագա ձեռագրերում, ԺԲ դարից սկսած: Ենթաման գործածվել է ոչ կանոնավորապես, մերթ

8 Ա. Աբրահամյան, «Համառոտ ուղղագիծ հայկական պաշտոնագրի», Երևան, 1940, էջ 53:

9 Ն. Ն. Տաշյան, «Քերականի մը հայ հնագրության վրա», Վիեննա, 1898, էջ 162—163:

10 Ն. Աղոնց, հիշված աշխատությունը, էջ 124:

գրվել է, մերթ չի գրվել: Որպես նշան՝ սկզբում գործածվել է կիսաղեղի ձևով և գրվել է տողի ներքևում, վերջին տառի տակը, երբեմն էլ՝ վերելում, իսկ հետագայում կամաց-կամաց դարձել է ուղիղ գիծ և գրվել է տողի վրա: Նշել են գործածության այլ դեպքեր՝ երկու կետ, երկու ուղղահայաց կամ շեղ գծիկներ: ԺԹ դարից հետո է, որ միացման և անջատման գծիկներից տարբերվելու համար նա դառնում է կիսալիքաձև գծիկ:

Քերականներից մասնց մոտ ենթաման (ենթամայնը) շնայած հիշատակված է, սակայն նրա գործածությունը ցույց է տալիս, որ այդ նշանը կիսաղեղի ձևով գրվել է բարդ բառերի առաջին բաղադրիչի վերջին և երկրորդ բաղադրիչի առաջին տառերի ներքևում և ցույց է տվել նրանց միացությունը, ճիշտ այն հասկացողությամբ, որ որոշ քերականներ գործածել են՝ «ի խոնհալ դրանք»: Այսպիսով, ենթաման անցյալի քերականների մոտ կատարել է հոգակապի դեր և միացրել է բառը բառի, մասնիկը բառի, կամ բառի անջատ մասերը միմյանց հետ:

Վ. Սևանցու 1041 թվականի հիշատակարանում մի տեղ գործածվել է ենթաման, սակայն գրվել է ոչ թե կիսովող, տողադարձ արվող բառի նախորդ տողում մնացող մասից հետո, այլ հաջորդ տողը տարվող մասի և նրան հաջորդող բառի միջև, որպեսզի կարգալիս նրանք միմյանց հետ չմիացվեն. օրինակ՝

ան

այցելու-թափառեալ:

Ուշագրության արժանի է այն, որ ենթաման գրված է տողի վրա, իր սովորական տեղում:

Կան ձեռագրեր, որոնց մեջ ենթաման գործածվել է վերևից բերանը բաց կլորակի (Ն. Լամբրոնացու «Մեկնութիւն պատարագի» աշխատության մեջ, 1332 թ.), կամ ուղիղ գծի ձևով (Հ. Ղ. Ալիշան, «Սիսական», էջ 487):

Ուխտատուրի արձանագրության մեջ որպես տողադարձի նշան գործածվել է երկու գծիկ (վանա=կան):

Ենթամանի գործածությունը, սակայն, հետևողական բնույթ չի կրել, շատ ձեռագրերում գրիչները մերթ ենթաման գործածում են, մերթ էլ չեն գործածում. օրինակ՝ Մաղարդա վանքի Այկեատարանում յա թռակալութիւն, Մաղարդի, հաւաա կոյս և այլ բառեր տողադարձված են առանց ենթամանի (Հ. Ղ. Ալիշան, «Սիսական», էջ 552):

Նդիվարդի Մաշտոցում (1464 թ.) տողադարձի նշանը որպես ուղիղ գիծ գրված է նախորդ տողում մնացող վանկից հետո, սղ-

ղի վրա, օրինակ՝ էջմիա-ծին (Հ. Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», էջ 198):

Տողադարձի կարգավորման, համատարած կիրառման և ենթամանի գործածության հարցը ծավալվում և կանոնավորվում է միայն աշխարհաբարի շրջանում:

ՍՏՈՐԱՏ

Առողանության նշաններից վերջինը համարվել է ստորատը: Ստորատի մասին տեղեկություններ դարձյալ ստանում ենք քերականության հարցերին նվիրված աշխատություններից միայն:

Նոսենով առողանության նշանների մասին, քերական Մովսես Քերթոզյան ասում է. «Ստորատ ի խոնարհ կալ, որ է յետին (թէ արարից զայս)»¹¹: Հետագա որոշ քերականներ՝ Հ. Ա. Այսերյան, Հ. Մ. Չամչյան, Հ. Գ. Ավետիքյան և ուրիշներ, ստորատի մասին չեն խոսում: Առողանության մյուս նշանների համեմատությամբ ստորատը բոլորից քիչ է գործածվել և կարճ ժամանակից հետո որպես կետադրական ինքնուրույն նշան դադարել է գործածվելուց ու դուրս է եկել գրավոր խոսքից: Ստորատի դերը շատ անորոշ է և նսեմ: Ստորատի հարցը վերջին շրջանում քննության է առել բանասիրական գիտությունների դոկտոր Գ. Զահուկյանը: Առողանության նշանների քննության առնչությամբ, նա ստորատը բնորոշում է որպես երկու բառերի սահմանները ճիշտ որոշող մի նշան¹², Անդրադառնալով Սյունեցու քերականական հայացքների քննությանը, դոկտ. Գ. Զահուկյանը Սյունեցուց կատարում է հետևյալ մեջբերումը. «պատահման» նշանները (ապապարց, ենթամայն և ստորատ) ցույց են տալիս «զբացաբարձումն գրոյ ի միջոյ վանգին, կամ կցեալ զգիրն ի յանգի վանգին, և կամ ի բաց բառնալ դարձեալ ի վանգէն»¹³:

Հետագայում Գ. Զահուկյանը Սկեռացու աշխատության քննության կապակցությամբ միայն նշում է, որ Սկեռացին ստորատը շփոթել է ստորակետի հետ և մտցրել տրոսության խմբի մեջ: Սրանով վերջանում են տեղեկությունները ստորատի մասին:

Եթե ստորատը իրոք հնում, երբ գոյություն չունեի բառանջատ գրություն, գործածվել է բառերի սահմանները ճիշտ որոշելու համար, ապա այն պետք է գրված լինի գրեթե բոլոր բառերի վերջին տառերի վրա, մինչդեռ մեր ձեռագրերում չենք հանդիպում այդպիսի փաստի: Դժգոխաբար քերականները կետադրական յուրաքանչյուր նշան բացատրե-

¹¹ Ն. Աղոնց, հիշված աշխատությունը, էջ 178:

¹² Գ. Զահուկյան, հիշված աշխատությունը, էջ 95:

¹³ Նույն տեղում, էջ 188:— Ն. Աղոնց, հիշված աշխատությունը, էջ 217:

լիս շեն քերել համապատասխան օրինակներ, որպեսզի, դիտելով դրանք, մենք կարողանայինք ճիշտ եզրակացությունների հանգել: Բնական է, Թ—Ժ դարերի ձեռագրերում և պատահականներում չէր կարող գործածվել այս նշանը, որովհետև, ինչպես ասել ենք, այդ ձեռագրերում վերջակետից (մի կետ), միջակետից, ստորակետից, շակերտից և պատիվ կոշված նշանից բացի, ուրիշ և ոչ մի նշան չի գործածվել: Հետագա դարերի ձեռագրերում էլ այդ նշանի գործածությունը այնքան հազվադեպ է, որ չի նկատ հավասարագործ է: Ձևի տեսակետից ստորատը նման է ստորակետին: Դիտելով ձեռագրերը, մենք նկատում ենք ստորատի գործածությունը բառի վերջին տառի կամ էական բայի վրա:

№ № 2371, 4268 և 1007 ձեռագրերում գործածված ստորատները դեռևս չեն կարող անվիճելիորեն ապացուցել եղած սահմանումը և ցույց տալ, որ եղած կետերը ստորատներ են:

№ 4268 ձեռագրում մեզ (վերջին) բառի վրա դրված նշանը ձևով նման է նույն նախադասության մեջ եղած առաջ բառի վրա դրված նշանին: Եթե այն պետք է ցույց տար առանձին բառերը, այսինքն հանդես գար բառատրոհի դերում, ապա նշված օրինակի վերջին բառի վրա հարկ չկար դնելու այդ նշանը, որովհետև նախադասությունը վերջանում է և փակվում վերջակետով:

Նույն համոզման ենք գալիս, երբ դիտում ենք բառկից գրությամբ գրված մի շարք ձեռագրեր: Այս ձեռագրերում չենք հանդիպում ստորատի, որպես ամեն մի բառի վրա դրվող բառատրոհի նշանի, որը ցույց տար այդ բառերի սահմանազատումը միմյանցից:

Մեր խորին համոզմամբ, այս նշանը բնավ չի համապատասխանել մեր լեզվի պահանջներին, չի ունեցել գործնական որևէ նշանակություն, ուստի՝ որպես օտար և մեխանիկական փոխառություն այն դուրս է ընկել մեր կետադրության սխառեմից: Կարծում ենք, որ քերական Սկևռացին իր ժամանակին միանգամայն ճիշտ է վարվել, երբ առ նշանը դասել է տրոհություն խմբի մեջ: Հետագա դարերում ստորատը ձուլվում է ստորակետի հետ:

Քերականների կողմից հիշատակված կետադրական երեք և առողջանության տաս նշաններից բացի, որոնց մասին խոսեցինք, գրավոր խոսքում հանդիպում ենք նաև կետադրական այլ նշանների, որոնք գրիչների և քերականների կողմից փաստորեն գործածվել են, սակայն դրանց վերաբերյալ քերականությանը նվիրված աշխատություններում

որևէ հիշատակություն չկա: Դրանք են՝ լերկը, մակակետը, շակերտը և գծիկը: Դրանցից, օրինակ, շակերտը ունի և՛ վաղ գործածություն, և՛ լայն տարածում:

Արդ, ծանոթանանք այդ նշաններին:

ԼԵՐԿ

Լերկը որպես կետադրական նշան չի հիշատակվում ինչպես վաղ անցյալի, այնպես էլ հետագա շրջանի քերականական աշխատություններում և ձեռնարկներում: Այս նշանի կոնկրետ գործածությունը չենք հանդիպում նաև մինչև ԺԳ դարը եղած ձեռագրերում:

Պրոֆ. Ա. Արքահամայնի այդ մասին գրում է, թե լերկը ավելի ուշ շրջանում դրվել է ալկրեարբանի վրա, այն օ կարդալու համար: Մյուս հեղինակներն էլ որևէ ակնարկ չեն անում այդ նշանի առաջացման մասին:

Լերկը որպես կետադրական նշան իրոր մուտք է գործել մեր գրավոր խոսքի մեջ հետագայում, ԺԲ դարից և գործածվել է ուղղագրական նպատակներով: Սրա գործածությունը նույնպես շարունակվել է մինչև ԺԹ դարի սկիզբը, որից հետո ամբողջովին հանվել է գործածությունից:

Լերկը դրվել է ալ երկարբանի վրա, որպեսզի այն օ կարդացվի յալեցիկն—յալեցիկն (ձեռագիր № 2371), յալգ—յալգ (ձեռագիր № 1115), ալրեալու—օրինալու (ձեռագիր № 1418):

«Յորժամ որ սպանին տիտանեանքն զԴիոնեսիոս աստուածազգին, և անդամ անդամ կտորեցին և յալեցիկն, նա տանէին զդախարսն ի զոհն և յալեցիկն անդամ անդամ, և զոռոգաձայն լային աստուածաբար և ասէին, թէ զերդ զքեզ ո՛վ լինի և կամ ո՛վ լնու գըռ տեղն» (ձեռագիր № 2371, 1268 թ.): Ցեալքն (եօթն) յեղանակի, եալքնեռոդ (եօթներոդ) (ձեռագիր № 1840, 1172 թ.): Նույն ձեռագրում կա նաև գրության լեթըն ձևը, առանց լերկ նշանի (էջ 3ր), բալեխալս, զալուրթին, զաղալս և այլն (ձեռագիր № 7435):

Արհնեաց, ալ (օրհնեաց, օձ) բառերի վրա չկա լերկ նշան: № 1920 ձեռագրում (1569 թ.), «Յայնժամ տայր նմա պատիւ ըստ ալրինաց» նախադասության մեջ ալրինաց բառի վրա դրված է թավ նշան:

№ 1007 ձեռագրում (ԺԱ—ԺԲ դար) խալսեց, զալրինալու բառերը նույնպես գրված են առանց լերկի:

ՄԱԿԱԿԵՏ

Մակակետը որպես կետադրական նշան չի հիշատակվում գրաբարի շրջանի քերականների աշխատություններում: Մակակետ տեղ-

մինը հորինել են հետագա շրջանի քերականները և անվանել են ի նախդրի սեփական նշան:

Հայկական հին ձեռագրերում ի նախդիրը գրվում էր հաջորդ բառի հետ միասին և որպեսզի նախդիրն անջատ կարդացվեր կամ առհասարակ անջատ հասկացվեր, նրա գլխին կամ աջ ու ձախ կողմում գրվում էր ստորակետ, երբեմն էլ փոքրիկ գծիկի նման նշան: Այսպիսով, քերականական աշխատություններում այն չի ձևակերպվել, բայց կյանքում, գրավոր խոսքի մեջ գործածվել է: Քանի որ կատարված փաստի առաջ ենք կանգնած, ուստի պետք է խոսել նրա մասին:

Հազարյան ձեռնարանի ավետարանում մականկետ նշանի կիրառման դեպքեր չենք նկատում, օրինակ՝ «այլ իբրև էջ նա ի լեռնէ անտի, եգիտ գմի ի ծառայակցաց իւրոց, իսկ ուր ելանէ ի բերանոյն ի նոցանէ քէ ուր ծնանի Քրիստոսն, ոչինչ կրտսեր ես ի յիշխանս Յուդայ, ի քէն ելցէ ինձ իշխան» և այլ նման նախադասությունների գործածությունն սկսվում է Ժ դարից, էջմիածնի Ավետարանից սկսած (989 թ.):

Ի դեպ, պետք է ասել, որ մականկետի գործածությունը ևս սխառնմաստիկ բնույթ չի կրել. որոշ ձեռագրերում, կամ բոլորովին չի գործածվել մականկետը, կամ այնքան սակավ է գործածվել, որ այդ բանը աննկատ է մնում (օրինակ՝ № 2373, 2587, 4268, 1577, 3784, 2037, 1324 ձեռագրերում):

Մականկետի գործածությունը շարունակվում է նաև աշխարհաբարի շրջանում ինչպես արևմտահայության, այնպես էլ արևելահայության գրավոր խոսքի մեջ: Հետագայում արևելահայերի մոտ (մամուլում, գրականության մեջ և քերականության դասագրքերում) կամաց-կամաց դադարում է այս նշանի գործածությունը և բոլորովին դուրս է գալիս գրավոր խոսքից, իսկ արևմտահայության մամուլում և գրականության մեջ մինչև այսօր էլ դեռ շարունակվում է նրա գործածությունը գեղյված ձայնավորների տեղ:

Աշխարհաբարի շրջանի ականավոր քերական Հ. Ա. Այտընյանը մականկետը համարում է հետին դարերի գյուտ և գտնում, որ այժմ, երբ սովորություն է դարձել ի նախդիրը նրան հաջորդող բառից անջատ գրել, իբրև ավելորդ նշան, մականկետն սկսել է դադարել գործածվելուց: Ինքը՝ Այտընյանն իր սովորածով աշխատության մեջ մականկետ չի գործածում: Պետք է ասել, որ ի տառի վրա մականկետ չեն գործածել արևմտահայ մտավորականներից շատերը, ինչպես նաև քերականության դասագրքեր կազմողներին մեծ մասը:

Մականկետի գործածությանը հանդիպում ենք արևմտահայ գրականության մեջ ու մա-

մուլում, ինճիճյանի մոտ, «Բազմավեպ»-ում, «Միություն» թերթում, Հ. Մ. Չամչյանի «Պատմություն Հայոց»-ում և հայ լեզվի երկու ճյուղերի քերականության դասագրքերի հեղինակների վ. Սրապի, Հ. Ա. Բագրատունու, Հ. Գ. Ավետիքյանի, Մեխր-Բանգյանի և այլոց աշխատություններում:

Սակայն քերականության որոշ դասագրքերի հեղինակներ իրենց գրքերում ավանդապահորեն նշում են մականկետի գործածության մասին, իսկ իրենք չեն գործածում այն՝ հետևելով կենդանի լեզվի գործուն օրինաչափություններին:

Մականկետ չեն գործածել «Հանդես ամսօրյա»-ն, քերականության դասագրքերի հեղինակներ Զապելն ու Ասատուրը, արևելահայ հատվածից Բահաթրյանը, Տեր-Ղևոնդյանը, Արաբաջյանը, Վանցյանը, Գ. Այվազյանը, Ս. Պալասանյանը, Մ. Աբեղյանը և ուրիշներ, արևելահայ մամուլը և արևմտահայ գրողների մի մասը:

Հ. Արսեն Բագրատունին իր «Տարբեր հայերէնի քերականութեան» աշխատության մեջ (Վենետիկ, 1874 թ.), խոսելով մականկետի մասին, նշում է գործածության այնպիսի դեպքեր, որոնք խիստ հազվադեպ են: Օրինակ՝ այլ, այլ, դանդիք, դանդիք, եղուզակ, ելուզակ, դամբար, լամբար, փիղիստփայ, փիլիստփայ և այլ բառերի դ և լ տառերի վրա նա մականկետ է դրել: Այլ բառի լ տառի վրա անցյալում ևս դրվել է մականկետ, սակայն այնքան սակավ է դրա գործածությունը, որ միայն բացառություն կարող է կազմել: Հ. Ա. Բագրատունու կողմից նշված այս բառերի վրա գործածվող մականկետը ևս խիստ բացառություն է և գրավոր խոսքի մեջ գրեթե չկա: Հ. Ա. Բագրատունին ուղղակի ավանդապահության կարգով կրկնել է կետադրական օրենքի տակ դեռևս չմտած և լեզվի էությունից չբխող մասնակի դեպքերը:

Այսպիսով, աշխարհաբարը չի ճանաչել ի նախդիրի վրա դրվող մականկետը, որի պատճառով այն գործածությունից դուրս է եկել:

ՉԱԿԵՐՏ

Չակերտը նույնպես գրաբարի շրջանի քերականների աշխատություններում չի հիշատակված որպես կետադրական նշան: Սակայն չակերտի գործածությանը մենք հանդիպում ենք թե՛ գրագրերում և թե՛ քերականական որոշ աշխատություններում:

Չակերտի մասին հիշատակություն կա հետագա քերականական աշխատություններում: Հ. Ա. Այտընյանը քերականությանը նվիրված իր ծավալուն աշխատության մեջ այդ հարցին հարևանցիորեն անդրադառնալով գրում է. «Հայերեն չակերտին հին ձևն՝ որ հիմա խափանված է, նոտրագիր չայի

լիս չեն բերել համապատասխան օրինակներ, որպեսզի, դիտելով դրանք, մենք կարողանայինք ճիշտ եզրակացությունների հանգել: Բնական է, թ—ժ դարերի ձեռագրերում և պատուհիկներում չէր կարող գործածվել այս նշանը, որովհետև, ինչպես ասել ենք, այդ ձեռագրերում վերականգնող (մի կետ), միջակետից, ստորակետից, շակերտից և պատիվ կոչված նշանից բացի, ուրիշ և ոչ մի նշան չի գործածվել: Հետագա դարերի ձեռագրերում էլ այդ նշանի գործածությունը այնքան հազվադեպ է, որ չի նկատվում հավասարազոր է: Ձևի տեսակետից ստորատը նման է ստորակետին: Դիտելով ձեռագրերը, մենք նկատում ենք ստորատի գործածությունը բառի վերջին տառի կամ էական բայի վրա:

№ № 2371, 4268 և 1007 ձեռագրերում գործածված ստորատները դեռևս չեն կարող անվիճելիորեն ապացուցել եղած սահմանում և ցույց տալ, որ եղած կետերը ստորատներ են:

№ 4268 ձեռագրում մեզ (վերջին) բառի վրա դրված նշանը ձևով նման է նույն նախադասության մեջ եղած աստ բառի վրա դրված նշանին: Եթե այն պետք է ցույց տալ առանձին բառերը, այսինքն հանդես գալ բառատրոհի դերում, ապա նշված օրինակի վերջին բառի վրա հարկ չկար դնելու այդ նշանը, որովհետև նախադասությունը վերջանում է և փակվում վերջակետով:

Նույն համոզման ենք գալիս, երբ դիտում ենք բառկից գրությունը գրված մի շարք ձեռագրեր: Այս ձեռագրերում չենք հանդիպում ստորատի, որպես ամեն մի բառի վրա դրվող բառատրոհի նշանի, որը ցույց տալ այդ բառերի սահմանազատումը միմյանցից:

Մեր խորին համոզմամբ, այս նշանը բնավ չի համապատասխանել մեր լեզվի պահանջներին, չի ունեցել գործնական որևէ նշանակություն, ուստի որպես օտար և մեխանիկական փոխառություն այն դուրս է ընկել մեր կենսագրության սխառեմից: Կարծում ենք, որ քերական Սկևռացին իր ժամանակին միանգամայն ճիշտ է վարվել, երբ առ նշանը դասել է տրոհություն խմբի մեջ: Հետագա դարերում ստորատը ձուլվում է ստորակետի հետ:

Քերականների կողմից հիշատակված կենսագրական երեք և առողջանության տաս նշաններից բացի, որոնց մասին խոսեցինք, գրավոր խոսքում հանդիպում ենք նաև կենսագրական այլ նշանների, որոնք գրիչների և քերականների կողմից փաստորեն գործածվել են, սակայն դրանց վերաբերյալ քերականությանը նվիրված աշխատություններում

որևէ հիշատակություն չկա: Դրանք են՝ լերկը, մակակետը, շակերտը և գծիկը: Դրանցից, օրինակ, շակերտը ունի և՛ վաղ գործածություն, և՛ լայն տարածում:

Արդ, ծանոթանանք այդ նշաններին:

ԼԵՐԿ

Լերկը որպես կենսագրական նշան չի հիշատակվում ինչպես վաղ անցյալի, այնպես էլ հետագա շրջանի քերականական աշխատություններում և ձեռնարկներում: Այս նշանի կոնկրետ գործածությունը չենք հանդիպում նաև մինչև ԺԳ դարը եղած ձեռագրերում:

Պրոֆ. Ա. Արքահայտյանն այդ մասին գրում է, թե լերկը ավելի ուշ շրջանում դրվել է ալերկբարբառի վրա, այն օ կարդալու համար: Մյուս հեղինակներն էլ որևէ ակնարկ չեն անում այդ նշանի առաջացման մասին:

Լերկը որպես կենսագրական նշան իրոր մուտք է գործել մեր գրավոր խոսքի մեջ հետագայում, ԺԲ դարից և գործածվել է ուղղագրական նպատակներով: Սրա գործածությունը նույնպես շարունակվել է մինչև ԺԹ դարի սկիզբը, որից հետո ամբողջովին հանվել է գործածությունից:

Լերկը դրվել է ալերկբարբառի վրա, որպեսզի այն օ կարդացվի՝ յայեցին—յօշեցին (ձեռագիր № 2371), յալգ—յօլգ (ձեռագիր № 1115), ալրինալո—օրինալո (ձեռագիր № 1418):

«Յորժամ որ սպանին տիտանեանքն զԴիոնեսիոս աստուածազգին, և անդամ անդամ կոտորեցին և յալեցին, նա տանէին զոչխարսն ի դոհն և յալէին անդամ անդամ, և զոռոգաձայն լային աստուածաբար և ասէին, թէ զերդ զքեզ՝ ո՛վ լինի և կամ ո՛վ լնու գո տեղն» (ձեռագիր № 2371, 1268 թ.): Յեալքն (եօթն) յեղանակի, եալքներդ (եօթներդ) (ձեռագիր № 1840, 1172 թ.): Նույն ձեռագրում կա նաև գրության լեօթն ձևը, առանց լերկ նշանի (էջ 3բ), բալեխալո, զալալքին, զալալքս և այլն (ձեռագիր № 7435):

Ալրինեաց, ալ (օրհնեաց, օձ) բառերի վրա չկա լերկ նշան: № 1920 ձեռագրում (1569 թ.), «Յայնժամ տայր նմա պատիւս ըստ ալրինաց» նախադասության մեջ ալրինաց բառի վրա դրված է թավ նշան:

№ 1007 ձեռագրում (ԺԱ—ԺԲ դար) խալսեց, զալրինալո բառերը նույնպես գրված են առանց լերկի:

ՄԱԿԱԿԵՏ

Մակակետը որպես կենսագրական նշան չի հիշատակվում գրաբարի շրջանի քերականների աշխատություններում: Մակակետ տեր-

մինը հորինել են հետագա շրջանի քերականները և անվանել են ի նախդիր սեփական նշան:

Հայկական հին ձևագրերում ի նախդիրը գրվում էր հաջորդ բառի հետ միասին և որպեսզի նախդիրն անշատ կարդացվեր կամ առհասարակ անշատ հասկացվեր, նրա գլխին կամ աջ ու ձախ կողմում գրվում էր ստորակետ, երբեմն էլ փոքրիկ գծիկի նման նշան: Այսպիսով, քերականական աշխատություններում այն չի ձևակերպվել, բայց կյանքում, գրավոր խոսքի մեջ գործածվել է: Քանի որ կատարված փաստի ևսաջ ենք կանգնած, ուստի պետք է խոսել նրա մասին:

Լազարյան ձեմարանի ավետարանում մականկետ նշանի կիրառման դեպքեր չենք նկատում, օրինակ՝ «այլ իբրև էջ եւ ի լեռնէ անտի, եգիտ գմի ի ծառայակցաց իւրոց, իսկ ուր ելանէ ի բերանոյն ի նոցանէ քէ ուր ծնանի Բրիտանոսն, ոչինչ կրտսեր ես ի յիշխանս Յուդայ, ի քէն ելցէ ինձ իշխան» և այլ նման նախադասությունների գործածությունն սկսվում է Ժ դարից, էջմիածնի Ավետարանից սկսած (989 թ.):

Ի դեպ, պետք է ասել, որ մականկետի գործածությունը ևս սխառնմատիկ բնույթ չի կրել. որոշ ձևագրերում, կամ բոլորովին չի գործածվել մականկետը, կամ այնքան սակավ է գործածվել, որ այդ բանը աննկատ է մնում (օրինակ՝ № 2373, 2587, 4268, 1577, 3784, 2037, 1324 ձևագրերում):

Մականկետի գործածությունը շարունակվում է նաև աշխարհաբարի շրջանում ինչպես արևմտահայության, այնպես էլ արևելահայության գրավոր խոսքի մեջ: Հետագայում արևելահայերի մոտ (մամուլում, գրականության մեջ և քերականության դասագրքերում) կամաց-կամաց դադարում է այս նշանի գործածությունը և բոլորովին դուրս է գալիս գրավոր խոսքից, իսկ արևմտահայության մամուլում և գրականության մեջ մինչև այսօր էլ դեռ շարունակվում է նրա գործածությունը զեղչված ձայնավորների տեղ:

Աշխարհաբարի շրջանի ականավոր քերական Հ. Ա. Այտրնյանը մականկետը համարում է հետին դարերի գյուտ և գտնում, որ այժմ, երբ սովորություն է դարձել ի նախդիրը նրան հաջորդող բառից անշատ գրել, իբրև ավելորդ նշան, մականկետն սկսել է դադարել գործածվելուց: Ինքը՝ Այտրնյանն իր սովորածով աշխատության մեջ մականկետ չի գործածում: Պետք է ասել, որ ի տառի վրա մականկետ չեն գործածել արևմտահայ մտավորականներից շատերը, ինչպես նաև քերականության դասագրքեր կազմողների մեծ մասը:

Մականկետի գործածությունը հանդիպում ենք արևմտահայ գրականության մեջ ու մա-

մուլում, Ինճիճյանի մոտ, «Բազմավեպ»-ում, «Միություն» թերթում, Հ. Մ. Չամչյանի «Պատմություն Հայոց»-ում և հայ լեզվի երկու ճյուղերի քերականության դասագրքերի հեղինակներ Վ. Սրապի, Հ. Ա. Բագրատունու, Հ. Գ. Ավետիքյանի, Մելիք-Թանգյանի և այլոց աշխատություններում:

Սակայն քերականության որոշ դասագրքերի հեղինակներ իրենց գրքերում ավանդապահորեն նշում են մականկետի գործածության մասին, իսկ իրենք չեն գործածում այն՝ հետևելով կենդանի լեզվի գործուն օրինաչափություններին:

Մականկետ չեն գործածել «Հանդես ամսօրյա»-ն, քերականության դասագրքերի հեղինակներ Զապչյն ու Ասատուրը, արևելահայ հատվածից Բահաթրյանը, Տեր-Ղևոնդյանը, Արաբաջյանը, Վանցյանը, Գ. Այվազյանը, Ս. Պալասանյանը, Մ. Աբեղյանը և ուրիշներ, արևելահայ մամուլը և արևմտահայ գրողների մի մասը:

Հ. Արսեն Բագրատունին իր «Տարեք հայերէնի քերականութեան» աշխատության մեջ (Վենետիկ, 1874 թ.), խոսելով մականկետի մասին, նշում է գործածության այնպիսի դեպքեր, որոնք խիստ հազվագեպ են: Օրինակ՝ այդ, այլ, դանդիք, դանիք, եղուզակ, ելուզակ, դամբար, լամբար, փիղիստփայ, փիլիստփայ և այլ բառերի դ և լ տառերի վրա նա մականկետ է դրել: Այլ բառի լ տառի վրա անցյալում ևս դրվել է մականկետ, սակայն այնքան սակավ է դրա գործածությունը, որ միայն բացառություն կարող է կազմել: Հ. Ա. Բագրատունու կողմից նշված այս բառերի վրա գործածվող մականկետը ևս խիստ բացառություն է և գրավոր խոսքի մեջ գրեթե չկա: Հ. Ա. Բագրատունին ուղղակի ավանդապահության կարգով կրկնել է կետադրական օրենքի տակ դեռևս չմտած և լեզվի էությունից չբխող մասնակի դեպքերը:

Այսպիսով, աշխարհաբարը չի ճանաչել ի նախդիրի վրա դրվող մականկետը, որի պատճառով այն գործածությունից դուրս է եկել:

ՉԱԿԵՐՏ

Չակերտը նույնպես գրաբարի շրջանի քերականների աշխատություններում չի հիշատակված որպես կետադրական նշան: Սակայն չակերտի գործածությունը մենք հանդիպում ենք թե՛ գրագրերում և թե՛ քերականական որոշ աշխատություններում:

Չակերտի մասին հիշատակություն կա հետագա քերականական աշխատություններում: Հ. Ա. Այտրնյանը քերականությանը նվիրված իր ծավալուն աշխատության մեջ այդ հարցին հարևանցիորեն անդրադառնալով գրում է. «Հայերեն չակերտին հին ձևը՝ որ հիմա խափանված է, նոտրագիր չայի

(շ-ի) գլուխ մըն էր (?), որմէ յուր անունն ալ առած է: Հիմիկական ձևն եվրոպական է»¹⁴:

Այս հարցին հետազոտում ավելի մանրամասն անդրադարձել է պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը: «Չակերտը,— գրում է նա,— գործ է ածվում ուրիշի խոսքերը բերելու ժամանակ, ըստ որում, նա դրվում է ոչ թե տեքստի առջևից և վերջից միայն, ինչպես այժմ, այլ բերված տեքստի բոլոր տողերի միայն առջևից: Նա ունի լատինական էս տառի ձև»¹⁵:

Այս ասածներից մեզ համար դեռևս չի պարզվում, թե հայերի մոտ ո՞ր դարից է սկսվել չակերտի գործածությունը, բացի մեջբերումներից էլ ի՞նչ դեպքերում է գործածվել և, վերջապես, ի՞նչ ձև է ունեցել նա:

Չակերտի մասին, ասացինք, որ հիշատակություն չկա հայ առաջին քերականների աշխատություններում: Բարեբախտաբար չակերտի գործածությանը մենք հանդիպում ենք մեզ հասած ամենահնագույն գրչագրերում՝ լազարյան ճեմարանի լուսատիպ Ավետարանում և նույն դարի, թերևս մի քիչ էլ վաղ շրջանի, պատահիկներում:

Չակերտը հայ գրչագրերում գործածվել է երեք տեսակ՝ լատինական էս տառի, հայկական ստորակետի և հայկական շ տառի գլխամասի ձևով, առանց ներքևի ծավլող մազագծիկի:

Մենք հավանական ենք համարում Հ. Ա. Այտընյանի այն պնդումը, որ չակերտ անունը ծագած լինի չ տառից, որովհետև նա որոշ տեղերում շատ նման է շ-ին, միայն ներքևի մագազծիկը կրճատած: Սակայն կարևորն այս չէ, այլ այն, որ չակերտի գործածությունը մեր կետադրության սխստեմունք մտել է շատ ավելի վաղ ժամանակներից, քան եվրոպական լեզուներում: Բացի այս, չակերտը մեր գրավոր խոսքի մեջ մերթ գործածվել է մեկ նշանով, մերթ էլ կրկնակի նշանով: Հատկապես շ-ի գլխին նմանվող ձևի կրկնակի գործածությունը շատ նման է արդի լեզվում գործածվող չակերտների ձևին, ուստի մենք համոզված ենք, որ նրա հետագա գործածությունը ևս պետք է ինքնուրույն համարել, հին ձևի վերամշակված տիպարը և ոչ թե «եվրոպականն փոխ առնելով»:

Ռուսաց լեզվին նվիրված աշխատություններից հայտնի է, որ եվրոպական գրականության մեջ չակերտները որպես կետադրական նշան մուտք են գործել հետագա ժամանակներում՝ ԺԸ դարի վերջերին, հե-

¹⁴ Հ. Ա. Այտընյան. «Քննական քերականություն աշխարհարար կամ արդի հայերեն լեզուի», Վիեննա, 1866, էջ 931:

¹⁵ Ա. Աբրահամյան, հիշված աշխատությունը, էջ 52:

տեղապես մենք եվրոպացիներից այն փոխ առնել չէինք կարող: «Արդեն տասնութերորդ դարի վերջերին,— գրում է ռուս բանասեր Ա. Բ. Շապիրոն,— մենք նկատում ենք նոր կետադրական նշանների՝ գծիկի, չակերտների և բազմակետի հանդես գալը: Այդ կետադրական նշանները գրավոր խոսքի մեջ են մտնում գրողների կողմից, որոնք իրենց արտացոլումն են գտնում նաև քերականության և ուղղագրության դասագրքերում ու ձեռնարկներում»¹⁶:

Մեր ասածն ավելի է հիմնավորվում, երբ հետևում ենք հայ գրավոր խոսքի հետագա շրջանին: Աշխարհարարի շրջանում դեռ երկար տարիներ հայ գրողները շարունակում են չակերտների գործածության հայկական հին ձևը՝ չակերտները դնելով մեջբերումների յուրաքանչյուր տողի սկզբից և ոչ թե միայն սկզբից ու վերջից: Ձևի տեսակետից էլ մեր չակերտները չեն նմանվում եվրոպականին. եվրոպական լեզուներում գործածվել է երկու ստորակետ, հակառակ ուղղություններով դրված, իսկ հայկականը անկյունավոր գծիկներ են, որը շատ նման է գրաբարի շրջանում եղած ձևին:

Մենք հաստատ համոզված ենք, որ հետագայում չակերտի մեջ մտցվել է միայն որոշ տեխնիկական փոփոխություն և ուրիշ ոչինչ: Այսպիսով, հայերենի չակերտը պետք է համարել միանգամայն ինքնուրույն կետադրական նշան և այն էլ շատ վաղ անցյալից գործածված:

Չակերտները մեր հնագույն ձեռագրերում, ինչպես և հետագա շրջանում, գործածվել են երեք իմաստով.

ա. Մի դեպքում գրվել են ուրիշից բերվող հատվածի յուրաքանչյուր տողի սկզբից՝ ցույց տալու համար, որ դա մեջբերում է (ցիտատ):

բ. Մի այլ դեպքում գրվել են հեղինակի խոսքի յուրաքանչյուր նոր հարցի կամ տրվյալ հարցի որևէ նոր հատկանիշը շարադրելու ժամանակ, որպեսզի լուսանցքի չակերտներին նայելով՝ ընթերցողը հեշտությամբ նկատի, որ նոր խոսք է ասվում, կամ տվյալ խոսքի մի նոր, այլ հատկանիշն է նշվում:

գ. Վերջապես, գործածվել է ուղղակի խոսքի դեպքում:

Բացի այս, հայերենում գործածվող չակերտի մասին պետք է ասել նաև այն, որ հնում ձեռագրերը գրվում էին երկու սյունակով, ուստի երկրորդ (աջ կողմի) սյունակի համար չակերտները գրվում էին աջ լուսանցքում:

¹⁶ Ա. Բ. Շապիրո, «Ռուսաց կետադրության հիմունքները», Մոսկվա, 1955, էջ 17 (ռուսերեն):

Հայկական ձեռագրերում հանդիպում ենք նաև շակերտի ու պատիվ կոչված նշանի համատեղ գործածության: Լինում են նաև դեպքեր, երբ հեղինակը նոր պարբերության է անցնում և լուսանցքում մեկի փոխարեն դնում է երկու շակերտ, սակայն միմյանց տակ, ինչպես կոտորակային թիվը, միմյանցից տրոհված գծիկով: Գրագրերից մեկում նկատում ենք շակերտի գործածության հետաքրքիր մի այլ դեպք. տեքստի յուրաքանչյուր նախադասության սկզբում գրիչը շակերտի փոխարեն դնում է լատինական S նշանը. սա հավանաբար փոխարինում է համարակալության ձևին և ցույց է տալիս նախադասությունների անկախությունը:

Որոշ հեղինակներ նման շակերտները դնում են վերնագրի դիմաց, լուսանցքում, այն ավելի ցցուն դարձնելու համար:

Վերջապես, գրիչները շակերտ են դնում այն ժամանակ, երբ ցույց են տալիս օգտագործված ցիտատի հեղինակն ու աղբյուրը:

Չակերտի գործածությունն ըստ էության ծավալվում, դարգանում և կանոնավորվում է միայն աշխարհագրի շրջանում:

Սակայն այն, ինչ կա մեր ձեռագրերում, մեղ բավական հիմք է տալիս շակերտը համարելու գրավոր խոսքում գործածված կետադրական հիմնական նշաններից մեկը, որը մուտք է գործել մեր գրավոր խոսքի մեջ բավական կանուխ և որի գործածությունը շարունակվել է մինչև մեր օրերը, սակայն կրելով որոշ փոփոխություն և ձևեր բերելով նոր իմաստ ու ֆունկցիա:

ԳԾԻԿ

Ըստ բանասերների տվյալների, գծիկը կամ ուղիղ գիծը աշխարհի մեղ ծանոթ գրեթե բոլոր լեզուներում շատ ուշ շրջանում է մուտք գործել կետադրական նշանների մեջ: Հ. Ա. Այտընյանի կարծիքով, «Վերջին ատեններս եվրոպացոցմե քանի մ'ուրիշ կետադրության նշաններ ալ մտած են մեր մեջ, որ են՝ միության գիծ, անջատման գիծ, կախման կետք, կրկին փակագիծ»¹⁷:

Դատելով ընդհանուր շարադրանքից, պետք է «վերջին ատեններս» տերմինը հասկանալ ժԼ—ԺԹ դարերը: Ա. Ի. Սորոյսկին

արդեն որոշակիորեն գծիկի հանդես գալը և տարածվելը համարում է ԺԼ դարի վերջի գործ:

Գծիկը որպես կետադրական նշան ոչ միայն չի հիշատակվում վաղ շրջանի քերականների աշխատություններում, այլև հետագա շրջանի քերականությանը նվիրված դասագրքերում և ձեռնարկներում: Կետադրության հարցերն ուսումնասիրելիս, մենք ցանկանում էինք գրագրերում գտնել մի քանի տեղ հանդիպել գծիկի: Եվ ահա հանդիպեցինք: Ճիշտ է, այդ նշանի գործածությունը չափազանց սահմանափակ է, մեր գրագրերի համեմատությամբ՝ աննշան, գուցե և պատահականություն, այնուամենայնիվ նրա գոյությունը կետադրության սխեմանում փաստ է: Թերևս հետագա ուսումնասիրողներին հաջողվի գտնել ուրիշ շատ փաստեր, սակայն մենք ուզում ենք նշել արդեն եղածը:

№ 1890 ձեռագրում (1172 թ.), երբ գրիչը թվում է Վաղդանանց պատերազմին մասնակցած տոհմերը և այդ տոհմերի ներկայացուցիչների անունները, որպես տրոհական նշան գործածում է գծիկը. «Ի տոհմէն՝ Ռշտունեաց—Արտակ անուն. Ի տոհմէն՝ Խոռխոռունեաց—Գաղիշո անուն. Ի տոհմէն՝ Սիւնեաց—Վասակ անուն (ձեռագիր № 1890, 42ա):

Ամենայն հավանականությամբ եվրոպական գրականության մեջ էլ այս նշանը երևի ինքնածին չէ, գուցե եղել է հին գրագրերում և գրողները, որոնք ուսումնասիրել են հին ձեռագրերը, նկատել են այդ ու վերականգնել՝ տալով նրան նոր նշանակություն և գործածության նոր ծավալ:

Նոր կետադրական նշաններն ուսումնասիրելիս, պետք է միշտ հաշվի առնել անցյալը, հենքի թողած ժառանգությունը, որպեսզի մեղ համար պարզ լինի և այն նորը, որ ստեղծել են հետնորդները:

Գալով գծիկին, որի գործածությունը հայ գրավոր խոսքի մեջ խիստ սահմանափակ ձևով նկատում ենք դեռևս ԺԲ դարից սկսած, պետք է ասել, որ նա առանձին դեր չի խաղացել մեր կետադրության սխեմանում, կրել է պատահական բնույթ և ունեցել է սահմանափակ ֆունկցիա, մինչդեռ նա հետագայում գործածվում է բոլորովին նոր նշանակությամբ և լայն ծավալով:

¹⁷ Հ. Ա. Այտընյան, հիշված աշխատությունը, էջ 931:

ԼՈՒՐԵՐ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ

ԻՆՔՆՈՒՍ ՆԿԱՐԶԻ ՑՈՒՑԱՀԱՆՆԵՍ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ.— Հայաստանի Արվեստի աշխատողների տանը բացվեց ինքնուս նկարիչ Հ. Աթոյանի գործերի ցուցահանդեսը, որն ընդգրկում է ավելի քան հիսուն արժեքավոր գործի։ Այդ յուրահայտ երկրում հեղինակը պատկերել է Սովետական Հայաստանի բնաշխարհը։

Աթոյանի նկարները ուշագրություն են արժանացել 1937 թվականից, երբ նա պարբերաբար մասնակցում էր ինքնուս նկարիչների ցուցահանդեսներին, ռեսպուբլիկական և համամիութենական շրջանակներում։

Աթոյանի «Ժալուր», «Հրազդանի ձորը», «Հինավուրց ջրաղացը» նկարները, ինչպես նաև «Երևան», «Հարսանիք» կենցաղային կամպոզիցիոն աշխատանքները արժանացել են մրցանակի։

ԳԱՎԱՐԱՆԳԻՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ԷՋՄԻԱՄՆՈՒՄ.— Էջմիածնում հիմնադրվեց գավառագիտական թանգարան։ Այնտեղ կհավաքվեն նյութական կուլտուրայի նմուշներ, պատմական փաստաթղթեր, քանդակներ, գեղարվեստական կտավներ, որոնք կարտացոլեն Արարատյան դաշտավայրի գյուղերի և ավանների անցյալն ու ներկան, բնակչության կենցաղը, սովորույթներն ու մշակույթը։

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆՈՒՄ.— Վերջերս մեծ թափով առաջ են գնում Երևան քաղաքի Պատմության թանգարանի վերակառուցման աշխատանքները, որտեղ վերակառուցվում են բաժինները, համալրվում ցուցանմուշները։

Բազմահարուստ և բովանդակալից են դարձել հին և միջին դարերի Երևանը պատկերող բաժինները, որոնց ձևավորումն արդեն ավարտել է։ Ուշագրավ են Արին-բերդի պեղումներից հայտնաբերված իրերը՝ կենցաղային զանազան իրեր և լարձանագրություններ։

Առաջին անգամն են ներկայացվում Հայաստանի 1751 և 1849 թվականների աշխարհագրական քարտեզները, որոնցում մանրամասն վերաբնութագրված են ժամանակի բնակավայրերը, առևտրական ճանապարհները։ Զգալի տեղ է հատկացված հին Երևանի կենցաղային և ազգագրական նյութերին։

Թանգարանի կոլեկտիվը այժմ աշխատում է Երևանի նախասովետական շրջանում և Սովետական Երևանը բաժինների ձևավորման վրա։ Լայնորեն ցու-

ցադրվելու են 40 տարում ռեսպուբլիկայի մայրաքաղաքի հոյակապ նվաճումները արդյունաբերության, գիտության, արվեստի, մշակույթի բնագավառներում։ Պատրաստվել է էլեկտրականությամբ գործող մի մական, որը ցույց է տալիս ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության զարգացումը ըստ տասնամյակների։

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ՆՑՈՒԹՆՐ.— Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանի ազգագրական բաժնի արշավախումբը եղավ Ալավերդու շրջանում և կատարեց լոռու բնակչության Ժժ գարի կենցաղին ու մշակույթին վերաբերող ուսումնասիրություններ։

Շրջանի բազմաթիվ գյուղերից հաղողից ձեռք բերել մոտ 120 զանազան իրեր, որոնք պատկերացում են տալիս անցյալ դարում լոռեցիների արվեստի, արհեստների, առևտրի, բնտանական, քաղաքացիական և հոգևոր ծեսերի, նրանց ազգային ավանդույթներին, հագուստների և նիստ ու կացի մասին։

Թանգարան բերված իրերի մեջ կան հնատիպ բլրեր, տնայնագործական գորգեր, պղնձյա նախազարդ և փորագրված ամաններ, արհեստներին վերաբերող գործիքներ, զենքեր, բրուտագործական իրեր, զգեստներ ու զարդեր։

Նման գիտական արշավներ կազմակերպվելու են նաև Իջևանի և Շամշադինի շրջաններում։

ՆՈՐ ԳՐԹՆՐ.— Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչությունը լույս ընծայեց ակադեմիկոս Արտաշես Կարինյանի «Ավանդակներ հայ պարբերական մամուլի պատմության» աշխատության երկրորդ մասը։ Գրքում մանրամասն բնութագրվել են գաղութահայ այն պարբերականները, որ լույս են տեսել Արևմտյան նվիրյալում Ժժ գարի սկզբից մինչև 70-ական թվականները։

Աշխատության մեջ Ա. Կարինյանը կանգ է առել նաև արևմտահայ գաղութների անվանի գործիչների և խմբակցությունների գործունեությունը բացահայտող նշանակալից դեպքերի, փաստերի և վավերագրերի վրա։

Մանրագրություններում տրված են գաղութահայ պարբերականների պատմությունը բնորոշող առանձին տեղեկություններ։

Հայաստանի Պետական հրատարակչությունը լույս ընծայեց «Ջիվանու քնարը» ժողովածուն, որը հանրա-

ճանաչ գույան Զիվանու մինչև օրս հրատարակված ստեղծագործությունների ամենաստվար ու ամբողջական ժողովածուն է: Այն ընդգրկում է նաև մի շարք անտիպ ոտանավորներ ու երգեր: Ժողովածուն խնամքով ու բարեխղճորեն կազմել, տեքստերը համեմատել ու ծանոթագրել, ինչպես նաև ընդարձակ առաջաբան է գրել Աղասի Սահակյանը:

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու Գ. Գրիգորյանի «Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը» ծավալուն մենագրությունը նվիրված է մեր անմահ էպոսի դադափարական և գեղարվեստական բարձր արժանիքների բացահայտմանը: Հեղինակը հայ բանասիրական պատմության մեջ առաջին անգամ լայն պլանով ու բազմակողմանի քննարկում է «Սասունցի Դավիթ»-ի ժողովրդականության պրոբլեմը, նպատակ ունենալով ցույց տալ, որ այն հանդիսանում է իսկական ժողովրդական էպոսի լավագույն օրինակներից մեկը:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 40 ՏԱՐԻՆ» ՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ.— Հախճապակու գործարանը գեղարվեստական իրերի նոր տեսակներով է պատրաստում գիմալորելու Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման 40-ամյակը: Տօնի առթիվ գործարանը Հայկական ՍՍՌ Առևտրի մինիստրության պատվերով պատրաստում է 13 տեսակի հուշանվերներ: Գործարանի կողմից պատրաստված է նկարիչ Չարմաքչյանի «Սասունցի Դավիթ»-ը, «Սափորով Աղչիկ»-ը, ճարտարապետ Իսրայելյանի «Դվին», նկարիչ Բուլայանի «Եղջերու» արձանիկների էսքիզների նոր տարբերակների մշակման վրա: Հուշանվերների այս նոր տեսակները աչքի են ընկնում իրենց թեթև քաշով, պարզ ձևով և արտահայտչականությամբ: Հորեկանական հուշանվերները վաճառվելու են «Հայաստանի 40 տարին» մականգրությամբ գեղեցիկ ձևավորված փաթեթների մեջ, շնորհավորական բացիկների հետ:

ՆՈՐ ՀԱՅՏՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿԱՐՄԻՐ ԲՆՈՒՐՈՒՄ.— Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի և Լենինգրադի Պետական էրմիտաժի համատեղ գիտական արշավախումբը այս տարի էլ պեղումներ կատարեց Կարմիր Բլուրում և հայտնաբերեց արժեքավոր նյութեր: Գիտական արշավախմբի պետ, պատմական գիտությունների դոկտոր Բ. Պիտրովսկին այդ մասին հայտարարեց.

— Այս տարի ուրարտական բերդի պեղումները կենտրոնացված էին միջնաբերդի գլխավոր դարաս.

ների մոտ: Բացվել է մոտ 370 քառակուսի մետր տարածությամբ մի ընդարձակ դահլիճ, որը կենտրոնում ունի չորս զանգվածային սյուն: Պեղված են նաև միջանցքների տեսք ունեցող շինություններ:

Շինությունները կրում են ուժեղ հրդեհի հետքեր. գիտնականները գտնում են, որ հրդեհը տեղի է ունեցել մեր թվականությունից առաջ 2 դարում՝ ամրոցի վրա սկյութների գրոհելու ժամանակ:

Միջնաբերդի մոտ գտնվող բնակավայրը պեղելիս հետազոտված են ներքին շերտերը, որոնք ժամանակի տեսակետից նախորդում են ուրարտացիներին: Ամրոցի փլատակների տակ հայտնաբերվեցին քարե տներ, որոնք ունեն հացահատիկ պահելու տնտեսական փոսեր, ինչպես նաև քարե կուտեր և այլ առարկաներ, որոնք վերաբերում են մեր թվականությունից առաջ երկրորդ հազարամյակի վերջին և առաջին հազարամյակի սկզբին: Չափազանց հետաքրքրական է մի հայտնագործություն՝ բրոնզե զենքերի պատրաստման արհեստանոցի մնացորդները: Այստեղ գտնվել են մետաղի հալքանոթներ, խարամներ և քարե ձուլակաղապարներ:

ԸՆԴՈՒՆԵՎՈՒԹՅԱՆ ՓՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲՈՒՀԵՐՈՒՄ ԵՎ ՏԵՆԻԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ.— Օգոստոսի 1-ին ռեսպուբլիկայի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում ու տեխնիկումներում սկսվեցին 1960—1961 ուսումնական տարվա ընդունելության քննությունները: Երևանի Պետական համալսարան և 10 ինստիտուտներ կընդունվեն 4575 պատանիներ և աղջիկներ՝ 1300-ով ավելի, քան ընդունվել են անցյալ ուսումնական տարում: Նրանցից ավելի քան 2000-ը ուսումը կհամա-տեղեն արտագրության հետ:

Հայէնկտրոգործարանում այս տարի ստեղծվել է Կարլ Մարքսի անվան Պլիտեխնիկ ինստիտուտի առանձին ֆիլիալ: Զգալիորեն ավելացել է բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների և տեխնիկումների ներկայան և հնազա բաժիններում, ինչպես նաև հնազա ուսումնական հաստատություններում ընդունվողների թիվը:

Նոր ուսումնական տարում Երևանի Պետական համալսարանում և մի շարք ինստիտուտներում կգործեն ութ նոր ամբիոններ:

1300-ով ավելացվել է նաև 35 տեխնիկումներում ընդունվողների թիվը: Ընդամենը այս տարի տեխնիկումներում կընդունվեն 5600 պատանիներ և աղջիկներ: Երևանում ստեղծվել են կապի և մաթեմատիկական հաշվիչ մեքենաների նոր տեխնիկումներ:

Ա Պ Ր Ո Ա Պ Ր Ո Յ Ա Ն (1896—1960)

Երկարատև հիվանդությունից հետո վերջերս Բեյրութում վախճանվել է Լիբանանի հայության ծանոթ և սիրված դեմքերից, Մայր Աթոռի բարերար Ապրո Ապրոյանը։

Հանգուցյալը ծնվել է 1896 թվականին Կոստանդնուպոլսում, ուր և ստացել է իր նախնական և միջնակարգ կրթությունը, ապա մտել Կյանքի ասպարեզ՝ որպես ուշիմ, ձեռներեց գործի մարդ, և իր զուսպ ու բարեմունքն նկարագրելով, ուղղամտությամբ և անխաղախ գործիմացությամբ, սիրվել և հարգվել է հայ և օտար առևտրական շրջանակներում։

1920 թվականին վերջնականապես հաստատվում է Բեյրութ, ուր և հաճախ գործուն մասնակցություն է ունենում տեղի ազգային-եկեղեցական կյանքի մեջ։ Եղել է Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միու-

թյան հավատավոր անդամներից մեկը, մասնակցել է Բեյրութի հայոց ազգային առաջնորդարանի Քաղաքական ժողովներին ու Տնտեսական խորհուրդներին և մեծապես օգտակար եղել իր անշահախնդիր և ազգանվեր խորհուրդներով ու թելադրություններով։

Հանգուցյալը եղել է հատկապես վստահելի, մտերիմ աջակիցը Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս լուսահոգի Գարեգին Հովսեփյանցի։

Հանգուցյալը մեկն էր նաև Բեյրութի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի օժանդակ հանձնաժողովի կարկառուն և նվիրված անդամներից։

Ապրո Ապրոյանի վաղաժամ մահվան առթիվ, Բեյրութում կազմակերպվել է համազգային հուղարկավորություն՝ բարձրապատիվ Տ. Խադ աբքեպիսկոպոսի նախագահությամբ։ Թաղման տխուր արարողությանը մասնակցել են նաև գերաշնորհ Տ. Դերենիկ և գերաշնորհ Տ. Գնեկ եպիսկոպոսները, հոգեշնորհ Տ. Գևորգ և հոգեշնորհ Տ. Գյուտ վարդապետները, քահանա հայրեր, ազգային մարմինների և մամուլի ներկայացուցիչներ, բարեկամներ և բազմաթիվ օտար անձնավորություններ։ Հանգուցյալի թարմ հողակույտի վրա դամբանականներ են խոսել գերաշնորհ Տ. Խադ աբքեպիսկոպոսը, բանաստեղծ Վահե Վահյանը, Միհրան Սեֆերյանը և ուրիշներ։

Հանգուցյալի մարմինը ամփոփվել է Բեյրութի Ֆրըն-էլ-Շուբբեի ազգային գերեզմանատանը։

Հանգուցյալի մահը խոր վիշտ պատճառեց նաև Վեհափառ Հայրապետին, որի հետ նա կապված էր խորունկ բարեկամությամբ և հարգալիր մեծարանքով։ Հանուն Վեհափառ Հայրապետի, ցավակցական հեռագիր ուղղվեց Ապրոյան ընտանիքի հարազատներին՝ մխիթարության սրտագին խոսքերով և բարեմաղթություններով։

Հանգուցյալի մահվան քառասունքի առթիվ Մայր Տաճարում մատուցվեց սուրբ պատարագ և կատարվեց հոգեհանգիստ։

Թող Տերը իր անթառամ պսակին արժանացնի հանգուցյալի հոգին և նրան դասի արդարների շարքում։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

(1894—1960)

Օգոստոսի 18-ին, հինգշաբթի օրը, Երևանի իր բնակարանում մահացավ Ս. էջմիածնի Հոգևոր Ծննդարանի նախկին վերատեսուչ Մարտիրոս Տեր-Ստեփանյանը։

Հանգուցյալը ծնվել էր 1894 թվականի մայիսին Կիլիկիայի (Ադանայի նահանգ) Զորք-Մարզպանում (Դյորտ-Յուլում), հողագործի ընտանիքում։ Նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրի ծխական դպրոցում մինչև 1908 թվականը, ապա ինքնակրթությամբ կատարելագործվել։ 1909 թվականին ապրել

է Կիլիկյան եղեռնի սարսափը իր ծնողների և հայրենակիցների հետ։

1910 թվականին ուսման սերը նրան տանում է Կոստանդնուպոլիս, որտեղ ընդունվում է Մաքրի-գյուլի Պեղազյան միջնակարգ դպրոցում, որն ավարտում է 1912 թվականին և նույն թվականին ընդունվում Կոնստանդնուպոլսի Երկրաչափական բարձրագույն դպրոցը և ապա նվիրվում աղգային-հասարակական, մանկավարժական գործունեության ծննդավայրում, Ադանայում, Օսմանիյում, Հաջընում, Մերսինում, Ալեքսանդրետում, Բեյրութում։

1921 թվականին ընտանիքի հետ լքում է իր ծննդավայրը և հաստատվում Ալեքսանդրետում, ապա Բեյրութում, ուր զբաղվում է նույնպես ուսուցչությամբ։ Որոշ ժամանակ խմբագրում է «Զարթոնք» օրաթերթը Բեյրութում և «Եփրատ»-ը Հալեպում, գործուն մասնակցություն ունենալով միշտ աղգային-հասարակական աշխատանքների մեջ։

1946 թվականին ընտանիքը ներգաղթում է Հայրենիք, իսկ ինքը՝ 1951-ին։

1954 թվականին երջանկահիշատակ Տ. Գևորգ Զ. Կաթողիկոսի մահից հետո նշանակվում է Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ և միաժամանակ Հոգևոր Ծննդարանի վերատեսուչ, մինչև 1956 թվականը։

Հանգուցյալը ունեցել է նաև զրական-հրապարակախոսական գործունեություն։

Ըստ հանգուցյալի ցանկության, նրա աճյունը ամփոփվեց Ս. Գայանեի վանքում, որտեղ օգոստոսի 21-ին, կիրակի օրը, թաղման արարողության նախագահեց գերաշնորհ Տ. Սահակ արքեպիսկոպոսը և իր դամբանականի մեջ ծանրացավ հանգուցյալի աղգային-հասարակական գործունեության վրա։

Թաղմանը մասնակցում էին նաև Մայր Աթոռի միաբանությունը, Հոգևոր Ծննդարանի ուսանողությունը և հանգուցյալի հարազատներն ու բարեկամները։

Հանգիստ նրա տառապած ոսկորներին։

